

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda səhiyyə turizminin inkişaf problemləri və həlli yolları”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Zərbəliyev Murad Qismət

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ imza
“ ___ ” _____ 20 ___ - ci il

“Azərbaycanda səhiyyə turizminin inkişaf problemləri və həlli yolları”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 – “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Turizm iqtisadiyyatı

Qrup: 80

Magistrant:
Zərbəliyev Murad Qismət
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
s.ü.f.d.,dos. Növrəsli Tərən Növrəs
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d.,dos. Hübətova Suqra İnqilab
_____ **imza**

Kafedra müdiri :
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
_____ **imza**

BAKİ – 2020

Elm andı

Mən Zərbaliyev Murad Qismət oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda səhiyyə turizminin inkişaf problemləri və həlli yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANDA SƏHIYYƏ TURİZMİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Ölkəmizdə kifayət qədər dərman vasitəsi, sağlamlıq turizmi baxımından əlverişli şərtlər, palçıq neft və vulkan çöküntüsü var. Azərbaycan Respublikasının səhiyyə turizminin imkanlarının tədqiqatı, müalicə-sağlamlıq turizminin imkanlarından əlverişli şəkildə istifadənin təmin edilməsi, şərtləndirilmiş təkliflərin və tövsiyələrin verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sadaladıqlarımızın hamısı araşdırma mövzusunun seçilməsini şərtləndirərək onun aktuallığını əsaslandırır.

İşin məqsədi: Azərbaycanda sağlamlıq turizminin mövcud vəziyyətinin araşdırmaq və problemlərinin aşkar etmək, imkanlarını təyin etmək və bəzi həllər təklif etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat “SSPS proqramı” ilə təhlil olunmuş, Etibarlılıq təhlilinin dəyərləndirilməsi, Independent Samples Test, Qrup dəyişkənliyinin homogenlik testi, Welch və Brown-Forsythe testlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin, ARDSK-nin, Dünya Turizm Təşkilatının və səhiyyə turizmi sahəsində xidmət göstərən müəssisələrin məlumatları hesablatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Covid 19 epidemiyası ilə əlaqədar olaraq müalicə-sağlq turizmi sahəsində fəaliyyət göstərən xidmət müəssisələrinə dair praktiki materalların əldə edilməsinin çətinliyi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: müalicə turizmi öyrənərək, onun turizmin iqtisadiyyatının tərəqqisinə nə cür təsiri göstərməsi tədqiq edilmiş, o cümlədən ayrı-ayrı bölgələrdə müalicə turizminin tərəqqisinin təmin edilməsində səhiyyə fəaliyyətini dəyərləndirərək, onlara əlverişli şəraiti yaradılması, yüksək ixtisaslı kadrların bu sahəyə cəlb edilməsi kimi məsələlərə nəzər salınmış, səhiyyə turizminin tərəqqisinə dair xüsusi təkliflər verilmiş, sorğu metodu ilə mövcud vəziyyət analiz edilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işindən turizm iqtisadiyyatı, regional iqtisadiyyatın idarə olunması, sahələrin iqtisadiyyatı fənləri üzrə, o cümlədən səhiyyə turizminin tərəqqisi yönündə aparılan tərəqqi strategiyaları və proqramlarda istifadə edilə bilər

Açar sözlər: səhiyyə, turizm, region, müalicə

DEVELOPMENT PROBLEMS AND SOLUTIONS OF HEALTH TOURISM IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Relevance of the topic: There are enough medicines, favorable conditions in terms of health tourism, mud oil and volcanic sediments in our country. All of the above justifies its relevance by conditioning the choice of the research topic.

The purpose of the work: to study the current state of health tourism in Azerbaijan and identify problems, identify opportunities and offer some solutions.

Research methods used: The study was analyzed using the SSPS program, using the Reliability Analysis Assessment, the Independent Samples Test, the Group Variability Homogeneity Test, and the Welsh and Brown-Forsythe tests.

Research database: The research database consists of data reports of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, ARDSK, the World Tourism Organization and enterprises providing services in the field of health tourism.

Limitations of the study: Difficulty in obtaining practical materials on health care facilities in connection with the Covid 19 epidemic.

Scientific novelty and practical results of the research: the study of medical tourism and its impact on the development of the tourism economy, as well as the creation of favorable conditions for the promotion of medical tourism in different regions, the involvement of highly qualified personnel in this field issues were considered, special proposals on the development of health tourism were given, the current situation was analyzed by the survey method.

Areas where the results can be used: The research can be used in tourism economics, regional economic management, field economics, as well as in development strategies and programs for the development of health tourism.

Keywords: health, tourism, region, treatment

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AHİK	Azərbaycan Həmkərlər İttifaqı Konfederasiyasının
AHİSTA	Azərbaycan Sağlamlıq və Termal Turizmə Dəstək Assosiasiyası
AİTF	Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisi
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ	68
I FƏSİL	SƏHIYYƏ TURİZMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	12
1.1.	Səhiyyə turizminin nəzəri əsasları.....	12
1.2.	Səhiyyə turizminə tələbatın artmasına təsir göstərən amillər...	19
II FƏSİL	AZƏRBAYCANDA SƏHIYYƏ SAHƏSİNİN İDARƏDİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	25
2.1.	Azərbaycanın müalicə-sağlamlıq xidmətləri sahəsi: imkanlar, problemləri.....	25
2.2.	Turizmin müalicə-sağlamlıq xidmətləri sahəsinin Azərbaycanda inkişafı üçün əlverişli şəraitin müəyyən edilməsi	32
2.3.	Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq və turizm komplekslərinin inkişafına dair metodiki tövsiyələr	40
2.4.	Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq xidmətləri sahəsinin səmərəli inkişafı üçün təşkilati və iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması	45
III FƏSİL	AZƏRBAYCANDA SƏHIYYƏ TURİZMİNİN İNKİŞAFINA DAİR ARAŞDIRMA.....	56
3.1.	Araşdırmanın məqsədi	56
3.2.	Araşdırmanın obyektı	57
3.3.	Tədqiqatın hipotezləri	62
3.4.	Tədqiqatın qaynağı və nümunəsi	63
3.5.	Tədqiqat metodu və məhdudiyyətlər.....	63
3.6.	Məlumatların təhlil metodu.....	65
3.7.	Tədqiqatın nəticələri və şərtləri.....	65
3.8.	Tədqiqat iştirakçılarının demografik xüsusiyyətləri və təsviri	65
3.8.	Etibarlılığın təhlili.....	67
3.9.	T testi ilə əlaqəli nəticələr.....	67
3.10.	Dəyişkənlik təhlili ilə əlaqəli nəticələr (ANOVA)	69
3.11.	Tədqiqat sahəsi ilə əlaqəli nəticələrin qiymətləndirilməsi.....	70
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
	Cədvəllərin siyahısı	79
	Əlavələr.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dövlətlərarası rəqabətin intensiv şəkildə artdığı bir dövrdə olan imkanlardan istifadə qaydasının əlverişliliyi dövlətin tərəqqi prioritetlərini əhatə edir. Turizmin ölkə iqtisadiyyatına multiplikativ şəkildə təsiri ölkə əhalisinin məşğulluğu, yaşam səviyyəsi, tədiyyə balansı kimi makroiqtisadi elementlərlə bərabər bu sektor ilə əlaqəli olan xidmət, nəqliyyat və rabitənin tərəqqisinə müsbət təsir göstərir.

Bundan başqa turizmin tərəqqisi tibb, mədəniyyət, idman və digər bir çox sosial sektorların gəlirlərinin çoxalması üçün xüsusi imkanlar yaradır. Turizm tərəqqi səviyyəsinə əsasən fərqli ölkələrdə təhlükəsizlik, sosial-iqtisadi və başqa sektorlarda dövlət siyasətinin indikatoruna çevrilmişdir.

Yer üzündə mütəmadi olaraq müşahidə edilən maliyyə böhranları zamanı turizm sektorunda davamlı tərəqqi müşahidə edilmişdir. Ümumdünya Turizm təşkilatının 2014-cü il göstəricilərinə əsasən ÜDM-nin 12 %-i, dünya istehlak xərclərinin 10 %-i, investisiyaların 13 %-i, vergi daxilolmalarının 10,6 %-i turizm sahəsinə aid olur.

Turizm sektorunda rəqabətə davamlılığın təmin edilməsi üçün AR-da turizmin çeşidlərinin mütəmadi və dinamik şəkildə tərəqqisi üçün səmərəli mühit yaradılmışdır. AR-nın səmərəli mövqeyi, təbii resursları, sosial-iqtisadi mühiti, İpək Yolunda mövqe salması və s göstəricilər turizmin tərəqqisi üçün uzun müddətli perspektivlər təklif edir. Turizm sahəsinin tərəqqisi o cümlədən, bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisi nöqtəyi-nəzərindən vacib önəm daşıyır. Bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında da bu sektorun tərəqqisinə aid məsələlər qeyd edilmişdir. Son illərdə ölkəmizdə turizmin tərəqqisi və turizm resurslarından əlverişli istifadə üçün dövlət proqramları qəbul edilmiş, AR-da ixtisaslaşmış turizm sənayesinin ərsəyə gətirilməsinə dair SYX tərtib edilib icra edilməyə başlanılmışdır.

Ölkəmizdə kifayət qədər dərman vasitəsi, sağlamlıq turizmi baxımından əlverişli şərtlər, palçıq neft və vulkan çöküntüsü var. Azərbaycan Respublikasının səhiyyə turizminin imkanlarının tədqiqatı, müalicə-sağlamlıq turizminin imkanlarından əlverişli şəkildə istifadənin təmin edilməsi, şərtləndirilmiş təkliflərin və tövsiyələrin verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sadaladıqlarımızın hamısı araşdırma mövzusunun seçilməsini şərtləndirərək onun aktuallığını əsaslandırır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ölkədə yürüdülmən sosial-iqtisadi islahatların əsası olaraq turizmin fəaliyyətinin yaradılması, tərəqqi etməsi və rəqabətədavamlılığı problemlərinə baxılmışdır. Günümüzdə turizm dünya iqtisadiyyatının əsas sahələrindən hesab olunur. Dünya İqtisadi Formunun 2018-2019-cu il Dünya Rəqabətlik hesabatında qlobal turizmin rəqabətlik indeksinə əsasən ölkəmiz bir pillə irəliləmişdir. Məlumdur ki, turizm sahəsi üzrə istifadə edilməmiş vasitələr vardır.

AR-da turizm sahəsinin tərəqqi strategiyasının yaradılmasının təmin edilməsi və turizmin dövlət iqtisadiyyatının əsas sektorlarından olması üçün turizmin tərəqqisinə dair dövlət proqramlarının təsdiq olunması barəsində fərman imzalanmışdır. Bu proqramın əsas məqsədi AR-da yüksək iqtisadi, ekoloji və sosial tələblərə uyğun müasir turizm sektorunun yaradılması və onun dövlət iqtisadiyyatının əsas tərəqqi dayaqlarından birinə çevrilməsinə təkan verməklə bərabər, turizmin fəaliyyətinin artmasına zəmin yaradılmasıdır. Azərbaycan qeyri-neft sahəsinin tərəqqi etdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlərdən biri kimi ölkə üçün əsas olan sahələrdən biri turizmdir. Turizm xidmətlərinin keyfiyyətindən asılı olaraq Türkiyədən və qiymətlərə əsasən dövlətimiz Gürcüstandan geri qalır.

AR-da turizmin modern və gələcək tərəqqi problemlərinə aid əksər alim araşdırmalar etmişdir. A.R. Rəhmanov, H.V. Əlirzayev, Y.B. Əzizov, M.S. Həsənov və başqa alimlər tərəfindən AR-da turizmin tərəqqi perspektivləri fərqli aspektlər üzrə tədqiq edilmişdir. Turizm sektorunda xarici alimlərdən S. Zekai Bayer, Metin Ozan, Kozak Bahar, Gökhan Emir, Y.T. Балабанов, А.И. Балабанов,

М.Б. Орловская, Боголюбов В.С., В.П. Биржаков və digərləri turizmin elmi-nəzəri əsasları üzrə araşdırmalar edilmişdir.

Problemin həll edilməsinin təhlilindən məlumdur ki, turizm sahəsinə yerli özəl və xarici investisiya qoyuluşlarının çoxalmasında, investisiya qoyuluşlarının bölgələr üzrə yerləşdirilməsi yönərində problemlər vardır. İcra orqanları tərəfindən icra edilən işlər və alınan nəticələr üzrə hesabatların tərtib olunmasında əksər aspektlərə nəzər salınmamışdır. AR-ın illik dövlət büdcəsi tərtib edilərkən işgüzar turizmin tərəqqi etməsi üçün hər il müvafiq vəsaitin mütəmadi olaraq artırılması həmişə nəzərdə olmalıdır.

Öyrənilən problemin riskli olması və çətinliyi AR-da turizmin obyektiv elmi təhlilini vacib edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu elmi tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın sağıamlıq turizminin mövcud vəziyyətinin araşdırmaq və problemlərinin aşkar etmək, imkanlarını təyin etmək və bəzi həllər təklif etməkdir. Dünyada və AR-da sağıamlıq turizminin profilini araşdırmaqla müqayisə edilmiş və sağıamlıq turizminin tərəqqi imkanları Naxçıvan nümunəsi ilə araşdırılmışdır. Araşdırmada, ölkəmizdəki insan sağıamlığı üçün lazımlı təbii sərvətlərin mövcud vəziyyəti və istismar potensialı bu çərçivədə araşdırılmışdır. Naxçıvan şəhərində sağıamlıq turizmində fəaliyyət göstərən iki ixtisaslı termal turizm sanitariyası tətbiq edilmişdir. Müsahibənin nəticələrinə görə, Naxçıvanda fəaliyyət göstərən istilik turizmi obyektlərinin mövcud vəziyyəti müəyyənləşdirilib və müəssisələrdəki problemlər üçün həllər verilib.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr tələb edilmişdir:

- AR-da səhiyyə turizminin yeni bazarının öyrənilməsi;
- AR-da səhiyyənin idarə olunmasının inkişaf etdirilməsi istiqamətlərinin təyin edilməsi
- Azərbaycanın səhiyyə sahəsində inkişafının və idarəedilməsinin təhlili.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Obyekt AR-nın turizm sahəsi, bu sahənin göstəriciləri, səhiyyə turizmi üzrə yürüdülmən sosial-iqtisadi siyasətdir.

Sözügedən predmetini isə AR-da səhiyyə turizminin tərəqqisində özünü biruzə verən qanunauyğunluqlar və sahənin tərəqqisinin yerli xüsusiyyətləri əhatə edir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat sorğu metodu tətbiq edilmiş, SSPS proqramı ilə təhlil olunmuş, Etibarlılıq təhlilinin dəyərləndirilməsi, Independent Samples Test, Qrup dəyişkənliyinin homogenlik testi, Welch və Brown-Forsythe testlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin, ARDSK-nin, Dünya Turizm Təşkilatının və səhiyyə turizmi sahəsində xidmət göstərən müəssisələrin məlumatları hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Covid 19 epidemiyası ilə əlaqədar olaraq müalicə-sağlıq turizmi sahəsində fəaliyyət göstərən xidmət müəssisələrinə dair praktiki materalların əldə edilməsinin çətinliyi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Araşdırmada müalicə turizmi öyrənərək, onun turizmin iqtisadiyyatının tərəqqisinə nə cür təsiri göstərməsi tədqiq edilmiş, o cümlədən ayrı-ayrı bölgələrdə müalicə turizminin tərəqqisinin təmin edilməsində səhiyyə fəaliyyətini dəyərləndirərək, onlara əlverişli şəraiti yaradılması, yüksək ixtisaslı kadrların bu sahəyə cəlb edilməsi kimi məsələlərə nəzər salınmış, səhiyyə turizminin tərəqqisinə dair xüsusi təkliflər verilmiş, sorğu metodu ilə mövcud vəziyyət ananliz edilmişdir.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işindən turizm iqtisadiyyatı, regional iqtisadiyyatın idarə olunması, sahələrin iqtisadiyyatı fənləri üzrə, o cümlədən səhiyyə turizminin tərəqqisi yönündə aparılan tərəqqi strategiyaları və proqramlarda istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA SƏHIYYƏ TURİZMİNİN MÜASİR BAZARI

1.1. Səhiyyə turizminin nəzəri əsasları

Sağlamlıq turizmi sahəsində reklamın bir ölkə seçərkən turistlər üçün yeganə təsirli vasitə olduğunu söyləmək olmaz. Bu turizm promosyonları xəstələrin qərar verməsində əhəmiyyətli bir rol oynayır. Sağlamlıq turizmi üçün reklamın vacib şərtləri aşağıdakılardır:

1. Sadəlik. Müasir dövrdə insanlar bir çox fərqli sektorlara xas olan reklam və tanıtılma mesajlarının hədəfinə çevrilməkdədir. Bu səbəbdən də sağlamlıq turizmində belə mesajların sadə, rahat şəkildə yadda qalacaq bir dil ilə verilməsi zəruridir. Daha çox tibbi terminlərin sadələşdirilməsi və hədəf ölkə daxilindəki hədəf kütlənin anlayacağı bir dil ilə təqdim olunması zəruridir. Məsələn, hədəf ölkə Türkiyədirsə transplantasyon sözünün nakil ilə əvəz olunması mesajın lap çox yadda qalabiləcək olmasına xüsusi zəmin yaradır. Buna bənzər şəkildə həssaslığın bütün dövlətlərə göstərilməsi vacibdir;

2. Çəkilik. Hədəf kütləni istəyə uyğun şəkildə yönləndirmək üçün mesajların cəlbedici olmasını təmin etmək zəruridir. Bu səbəbdən də hədəf ölkə daxilindəki hədəf kütlənin əlamətləri öyrənilməli və kütlənin diqqətinə səbəb olacaq tətbiqlər həyata keçirilməlidir. Ancaq başqa bir amil dövlət qanunvericiliyidir. ABŞ daha geniş kontekstdə təqdimat kanallarına açıq olsa da, Almaniyada bu imkanlar nisbətən məhduddur;

3. Dəlil göstərin. Sağlamlıq turizmi reklamının keyfiyyəti nəzərə alınmalı və bunun üçün bir sıra səbəblər göstərilməlidir. Beynəlxalq jurnallarda məqalələrə istinad etmək, akkreditasiya sənədini göstərmək və vədini təsdiqləmək lazımdır;

4. Təkrarlanma və davamlılıq vəziyyəti. Xarici sağlamlıq turizmi təqdimatlarında yaxşı nəticələr əldə etmək üçün illərlə davam edəcək reklam kampaniyalarının yanında uzunmüddətli müraciət etmək lazımdır. Bu məqsədlə,

istifadə olunan vasitələrin dəyişdirilmiş və davamlı olmasını təmin etmək üçün iş görülməlidir;

5. Koordinasiya. Bu, dövlət və özəl şirkətlər arasındakı ortaqlıqdır. Sinqapurda olduğu kimi bir sahədəki əməkdaşlıq yolu ilə maliyyə mənbələrindən səmərəli istifadə edilir, doğru vasitələrdən davamlı istifadə edilir. (Ветитнев А.М., Дзюбина А.В., Торгашева А.А., 2012: s.15).

Bütün ölkələr turist axını olmadan əvvəl bir sıra nüanslara fikir verməlidir. Turistlərin əsas ehtiyacları təyin olunmalı və bu ehtiyacın qarşılınması məqsədilə ciddi addımlar atılmalıdır. Əvvəlcə ölkə daxilində infrastruktur şəbəkəsini tərəqqi etdirmək, xidmət sisteminin normalara uyğunluğunu təmin etmək, turistlərin yerləşməsi üçün otellərdə xidmət və keyfiyyət normalarına riayət edilməsini təyin etmək, nəqliyyat şəbəkəsinin böyüməsini, inkişafını təmin etmək zəruridir. Turistin yararlanacağı xidmətlərin olmasını və bunların tərəqqisini həyata keçirmək onların ayrılmasına xüsusi zəmin yaradır.

Bütün ölkələrin özünə məxsus mədəniyyəti, sağlamlıq problemləri və müalicə axtarışları müxtəlif cür olmuşdur. Keçmiş dövrlərdə 16 ölkədən təcrübəçilərin çağırılması, bu sahənin tərəqqi etdiyi dövlətlərə infoturların təşkil edilməsi sağlamlıq turizminin yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Buna Qalaaltı, Naftalan və.s turizm mərkəzlərinə təşkil olunan infoturları nümunə göstərmək mümkündür (Драчева Е.Л., 2010: s.11).

Sanatoriya və kurortların yeni formada təşkili prosesi iki şərt ilə həyata keçirilir:

1. tibbi və istirahət xidmətlərinə olan tələbin mahiyyəti dəyişir. Müasir dövrdə insanların ən vacib istəkləri, sağlam yaşam tərzini, antistress proqramlarına ehtiyac duyan dünya səviyyəsində zaman-zaman artan sayda insanı çevrələyən sağlam həyat tərzidir. Adətən bu insanlar fəal istirahəti üstün tutan və bəzi vaxtları seçən 35-50 yaşlı insanlardır.

2. Bələdiyyələr və dövlətdən maliyyə dəstəyi daxil olmaqla ənənəvi dəstəyin tədricən azalması. Sanatoriyalar və sağlamlıq mərkəzləri istehlak bazarının yeni

seçmənlərini inkişaf etdirmək və müştəriləri cəlb etmək üçün məhsullarını müxtəlifləşdirmək məcburiyyətində qalırlar.

Sanatoriya və kurortlar sağlamlıqlarını qorumaq üçün müxtəlif yollarla xəstələr üçün proqramlar həyata keçirir və müəyyən tədbirlər görürlər. Ciddi tibbi xidmətlər göstərmək üçün ciddi tədbirlər görülür. Sanatoriya və pansionatların əsas məqsədi müştəri üçün tibbi xidmətlər və sağlam həyat təzi təmin etməkdir. Sanatoriya və sanatoriyalarda istirahət formaları xidmətin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli inkişaf etdirilir.

Sağlamlıq nöqtəyi-nəzərindən müəyyən bir məhsulun tərəqqi etdirilməsi ümumi bir prosesdir. Marketing araşdırmaları, bazar seçmənləri və rəqiblərin təhlil edilməsi, nəzərdə tutulan istehlak tələbi, kurort məkanı, xidmət bazarının quruluşu, xidmətlərin tərəqqisi, reklamı və təşviq edilməsi üçün həqiqi xərclərin dəyərləndirilməsi kimi proseslər tələb edilir. Bu məhsul üçün dəyərləndirmə xüsusi diqqət istəyir.

Turizm strategiyalarının müvəffəqiyyəti turizm şirkətləri, şəhərlərin və bələdiyyələrin yaşayış və istirahət mərkəzləri tərəfindən müəyyən edilir. Məhsullar, keyfiyyət və xidmətlər burada yaradılmışdır.

Effektiv olaraq təşkil olunmuş yerli, maliyyə baxımından kifayət qədər, ixtisaslı kadr və əlverişli səviyyədə məhsul yaxşı nəticələrə yarada bilər. Turizm fəaliyyətinin ərazi tamlığının təmin olunması sözsüz ki, ərazidəki təbii-rekreasiya resurslarının mövcud olması şərti ilə həyata keçirir. Sözügedən ərazidə olan sağlamlıq və təbii vəsaitlər turistlərin ehtiyacını ümumi olaraq ödəyən turməhsul istehsalının təşkil edilməsinə zəmin yaradır. Turizm resursarı təbii və antropogen olaraq 2 yerə ayrılır. Turizm resurslarının müxtəlifliyinə əsasən fərqli kurortlar yaradılır. Bu kurortların ərsəyə gətirilməsi qərar verilməsi və təsdiq olunması ilə başlayır. Əvvəlcə kurortun ərsəyə gətirilməsinə stimulyerən təbii resursların təyin olunması, mütəxəssislər tərəfindən dəyərləndirilməsi, informasiyaların əldə edilməsi üçün bir çox işlər görülür (Имрани З.Т., Зейналова К.З., 2014: s. 281).

Peşəkar mütəxəssislər bu sahələrdə keyfiyyətli sağlamlıq mənbələrini araşdırmalı, bu ərazilərdə sağlamlıq turizmi şirkətlərinin yaradılması üçün təcrübə və elmi əsaslar yaratmalı və sağlamlıq mənbələrinə uyğun tətillər yaratmalıdırlar. O cümlədən, bu sektorda tanınmış dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. İnternetdə informasiya çoxluğu xidmət obyektlərinin təşkil edilməsi kimi təcrübələrdən yararlanmağa imkan yaradır. Təbii ki, belə təcrübələr müqayisəli olaraq həyata keçirilməlidir. Turizmin təşkil edilməsi ümumi səviyyədə həyata keçirilməlidir. Turizm marşrutu təşkil olunarkən bəzi faktorlar nəzərə alınmalıdır. Turizm marşrutu keçən rayonların quruluşu təzələnməyibsə, bu bölgələr turistlərin rahatlığı üçün şəraitə sahib deyilsə, bu zaman marşrut xəttinə daxil olunmamalıdır. Misal üçün, sağlamlıq turizmi üçün səfər edən turist eyni zamanda ətrafı gəzməyi, mədəniyyəti, tarixi abidələri müşahidə etməyi, təbiəti ilə maraqlanır. Xəstə turistlərin asudə vaxtlarını əlverişli təşkil etmək bu cür gəzintilər təşkil edilməlidir. (Мамедов Д.А., Солтанова Х.Б., Рагимов С.Х., 2002: s. 512).

Turizmin tərəqqisi coğrafi mühit ilə əlaqəli olsa da, sonrakı tərəqqisində isə görülən tədbirlər, dövlət yardımından asılı olaraq yaranır. Turizm əsasən ölkə əhalisinin tələbatı və istehlak davranışından asılı olur. Turizmin təşkil edilməsi əhali, qoyulan məqsədə əsasən, o cümlədən dövlətin imkanlarına görə fərqli forma və məzmun ifadə edə bilər. Turizmin təşkil edilməsi sahibkarlıq, istehlak, gəlirlərlə əlaqədardır. Bunu turizmin yeni ofislərin yaranmasında, ÜDM-də payının çoxalmasında, dövlətin turizm imkanlarının dəyərləndirilməsində, resursların istifadə üçün cəlb edilməsində görmək olar. Turizm sektorunun yüksək inkişaf templəri sayəsində ölkə iqtisadiyyatındakı rolu ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradır. Turizmi təşkil edərkən insanların və turistlərin psixoloji və fizioloji ehtiyaclarına uyğun xidmətlər təşkil etmək lazımdır. Bu səbəbdən də turizmi təşkil edərkən yalnız iqtisadi faydaları nəzərə almaqla yanaşı, turizm kontingentlərinin ehtiyaclarını da öyrənmək və proqnozlaşdırmaq lazımdır. Təhlükəsizlik strategiyası turizmin təşkili prosesində planlaşdırmada mühüm rol oynayır. Layihə aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

- Turizmin dövlət iqtisadiyyatındakı payını nisbətən çoxaltmaq;
- Turizmin regionların turizm resurslarını əlverişli şəkildə tətbiq etmək və ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu tədricən çoxaltmaq üçün turizm fəaliyyətini intensivləşdirmək;
- Turizmin idarə olunmasında sahibkarların, fiziki şəxslərin, ölkə əhalisinin iştirakının artırılması və maddi halının əvvəlkinə nisbətən yaxşılaşdırılması (Мозокина С.Л, 2012: s.13).

İnsan olan hər yerdə turizm hadisəsi də olacaqdır. İnsanlar hərəkət edib pul xərclədikcə turizm tədbiri artıq başlamışdır. İnsanlar hər gün böyüdükcə daha sağlam həyat yaşamaq istəyirlər. Sağlamlıq problemləri üzündən düzgün seçimlər edir və onlara inamla yanaşırlar. Lakin, Azərbaycan Respublikasında zəngin sağlamlıq turizmi potensialına baxmayaraq, dünyada söz sahibi deyildir. Hər kəsə keyfiyyətli səyahət xidmətləri göstərməyin lazım olduğu bu sahədə çox çalışmaq müştərilərin hörmətini qazanmaqdır. Səyahət şirkətində ümumi qaydalara uyğun xidmət göstərən əla işçi heyəti yoxdursa, qonaqları məmnun etmək mümkün deyil. Yüksək təhsilli kadrlara sahib olmaq çox vacibdir. Çünki turizmin həyati bir amil olduğunu heç vaxt unutmamalıyıq. Bu səbəbdən turizm təhsili gələcək üçün əhəmiyyətli bir investisiya hesab olunur. Keçmişdə turizmdə sağlam təhsil haqqında bir qanun olsaydı, məqsədimizə çoxdan çatmış olardıq və heç vaxt savadlı işçi əskikliyimiz olmazdı. Başqa vacib məsələ isə reklamlarla bağlıdır. Önümüzə zamanla böyüyən qərb-şərq dünya turizm bazarlarını nəzərə alaraq xarici turoperatorların əlinə düşməməyə cəhd etməliyik. Oturduğumuz yerdən pul əldə edəcəyimizi heç vaxt düşünməməliyik. Turizm əsasən yolxucu xəstəliklərə qarşı qorunmasız olur. İnsanlar bir-birilə yaxın təmas halındadır. Əlavə olaraq hər kəsin yuxu pozuntusu və zamansız yemək yemə problemləri olur. Daha aşağı maaşlı işlərdə çalışanlar, xəstələndikləri zaman evdə qalırlarsa 1 günlük maaşını itirməkdən qorxusuna düşürlər, belə olduqda isə xəstə öz iş yerinə gəldikdə öz xəstəliyini başqalarına da yoluxdurur. Gigiyena qaydaları dünya miqyasında eyni

deyil. Misal üçün, bir xəstə otağını təmizləyən işçi asqırar zaman yaxud öskürər zaman xəstələrə də yoluxdura bilər.

Dünyanın bir çox yerlərində bir tibb işçisi tapmaq çətindir, yerli səhiyyə təminatçıları xarici tibbi sığortanı qəbul edə bilər və dil problemləri xəstə bir insanın problemi izah etməsini çətinləşdirə bilər. Xəstə və özünə qulluq üçün aşağıdakı fikirlər nəzərə alınmalıdır:

- Turistlərin və turist işçilərinin sağlamlığına qayğı göstərmək ölkə əhalisinin sağlamlığını qorumaqdan çox fərqlidir. Turistlərin yerli sakinlərdən daha az məlumatı və daha çox stresi var. Peşəkarların səhiyyə təşkilatından tutmuş tibbi sığorta məsələlərinə qədər hər şeyi düşünməsi lazımdır. Xüsusilə, yerli tibbi sığortadan tutmuş narahatlıqlara qədər hər şeyi düşünməlidirlər. Ölkədəki yerli sağlamlıq və gigiyena məsələlərinə və turistlərin yerli həkim olmadan apteklərə necə getmələrinə də diqqət yetirməlidirlər.

- Yerli medianın köməyi həmişə tələb olunmalıdır. İnformasiya yayımına ehtiyac kütləvi informasiya vasitələri ilə qarşılır. Müəyyən bir tibbi vəziyyətin səhv diaqnozu bir çox iqtisadi problemə səbəb ola bilər. Nəticədə problemi yaxşılaşdırmır, əksinə daha da artırır.

Səyahət gərginlik yaradır və stres şəxsi davranış problemlərindən psixoloji davranışa qədər zehni xəstəliklərlə sona çatır. İnsanlar tez-tez yeni bir yerə köçməyin stresi aradan qaldıracağına inanırlar. Ancaq nəticələr bunun əksinə olur. Bu turizm mütəxəssislərinin belə xəstə ilə qarşı-qarşıya gəldiyində kimə istiqamətləndirəcəklərini bilmələri anlamı verir. Bu problem turistin dil çətinliyinin olduğu anlarda lap çox pisləşir. Bir müddətdən, yəni sakitlikdən sonra, AR-nın sağlamlıq turizmi təkrarən intensivləşmişdir. AR-nın sağlamlıq turizm imkanları bu sahənin rolunun çoxalmasına səbəb olur. Mülayim iqlimə sahib olan Xəzərin sahilində bir neçə həftə dincəlmək gücün bərpa edilməsinə və sarsıntılı sağlamlığın yaxşıya doğru getməsinə kömək edir. O cümlədən də dövləti tanıdan tibbi yağ mütləq şəkildə vurğulamaq lazımdır. Sözsüz ki, bu çox qeyri-adi səslənir. Ancaq bu yağda zərərli maddələr, kerosin və benzin tapmaq mümkün

deyil, yandırıla bilməz və yanacağı işlənməsi üçün uyğun deyil, lakin şəfa məqsədi ilə istifadə edilə bilər.

AR kurortları 8 dünya səviyyəli mineral sular təklif edir. Qalaaltı mineral suyu SSRİ-də keçirilən yarışlarda mütəmadi olaraq xüsusi mükafatlar alırdı. Ölkəmizin mövcud tibb mərkəzləri bir-biri ilə rəqabət etmir. Hər bir sağlamlıq kurortu xəstələr üçün xüsusi əhəmiyyətli imkanlar təklif edir. Bu sahənin tərəqqisi zamanı iştirak edən faktorlara hidrotermal, balneoloji amillər, müalicəvi təsirli palçıq vannaları və s.aid edilir. AR-nın Avropa Asiya qovşağında məskən salması coğrafi baxımdan turizmin tərəqqisinə təsir göstərən bir faktordur. Xidmət sektorları dünya miqyasında təşkil edilmirsə o zaman bu ölkədə turizmin dinamik tərəqqidən söz açmaq qeyri-mümkün olar. İnfrastrukturun təşkili prosesinə xüsusi nəzər salınmalıdır. İnfrastruktur zəruri şəkildə təkrar qurulmazsa, çətinlik meydana gətirərsə bu antireklam xarakteri sərgiləyər. Ölkə əhalisinin, insanların yaşadığı şərait də turizmin tərəqqi etməsinə ciddi təsir göstərir. Tibbi turizmin inkişaf etdiriləcəyi bölgənin iqtisadi və mədəni xarakterinin də yaxşılaşdırılması lazımdır. Bölgədə turizm üçün otellər tikilməli, nəqliyyat marşrutları yaxşılaşdırılmalı, yaşıllıqlar, turistlər üçün xüsusi parklar və gəzinti yerləri tikilməlidir. İEÖ-lərin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, turizmin inkişafı üçün dövlət proqramları hazırlanır, xüsusi vergi endirimləri təklif olunur, viza qanunları endirilir, özəl turizm şirkətlərini genişləndirmək və dəstəkləmək üçün çox aşağı faizlə kreditlər verilir. AR-da da dünya təcrübəsinin turizmə tətbiq edilməsi məsələsi önəm daşıyır. Başqa bir turizmin tərəqqi etməsinə əngəl törədən faktor münafişələr, Dağlıq Qarabağ zonamızın işğal edilməsidir. Xarici dövlətlər münafişəli ərazi olduğu üçün bizim turizmə investisiya yatırmaqdan bir qədər qorxurlar.. Bu səbəbdən də Azərbaycan Ermənistanın törətdiyi işğalçılıq siyasətini bütün dünyanın nəzərinə çatdırmalıdır (Соколова М. В, 2012: s. 13).

1.2. Səhiyyə turizminə tələbatın artmasına təsir göstərən amillər

Turizmin tərəqqisinə siyasi və iqtisadi faktorların təsir etməsi ilə yanaşı mədəni, tarixi, təbii faktorların da təsiri olur. Ölkə daxilində olan siyasi hadisələr müharibə vəziyyəti, terror eyni zamanda dövlətin siyasi statusunun başqası ilə əvəz olunması və s. kimi faktorlar turistlərin axınına ciddi təsir edir. Turizmin tərəqqisində vacib olan iqtisadi amillərin tədqiq edilməsində planlaşmadan istifadə olunur. Dövlətin sosial vəziyyəti də öz təsirini göstərən faktorlardandır. Sosial faktorlar içərisində həyat standartlarının çoxalması, təzə potensial turist axını anlamını verən ölkə əhalisinin boş zamandakı artımını göstərmək vacibdir. Xarici dövlətlərin tərəqqi səviyyəsi yüksəldikcə sağlamlıq xidmətlərinə olan tələbat da çoxalır. Sağlamlıq xidmətinin yaxşı olması ölkə əhalisinin orta yaş dövrünün artmasına, orta ömür səviyyəsinin, yaşlı insanların sayının artmasına zəmin yaradır. Yüksək rifah səviyyəsi adambaşına düşən gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi, əsasən istirahət vaxtının olması, səhiyyə xidmətinin tərəqqisi insanların öz sağlamlıqlarına qayğı göstərməsinə xüsusi imkan yaradır. Artıq insanlar müalicə ilə əlaqədar xarici ölkələrə gedirlər. Səfər edən turistlər çoxaldıqca isə ölkə turizm qurumları bu sektorda daha çox tədbirlər görür, xidmət növlərini böyüdür. Kurortların yeni standartlar ilə tərəqqi etməsinə nail olmağa çalışır.

Sağlamlıq turizmi texniki avadanlıq və işçilər mütləq şəkildə lazım olan sahədir. Sözügedən bu turizmdə xidmət göstərən şirkətin beynəlxalq normalara müvafiq şəkildə xidmət göstərməsi əsas məsələdir. Bu turizm sahəsində xidmət işçisinin xarici dil bilməsi şərtidir. Sağlamlıq turizmində işləmək bir növ istirahət proqramları təşkil etmək və əlavə dəyər vermək üçün lazımdır. Sığorta şirkətləri, müştəri məmnuniyyətini artırmaq və gözləmə siyahılarını nisbətən azaltmaq üçün sağlamlıq turizminə əlavə dəyər verməlidir. Sığorta şirkətləri ilə müştəri məmnuniyyətini tədricən yaxşılaşdırmaq üçün tibbi turizm ilə tamamlayıcı bir xidmət yaratdıq. Bu məqsədlə yerli sığorta şirkətlərinin bu sektorda hərəkətə keçməsi vacibdir. Sağlamlıq turizminin inkişafında ciddi bir addım atılırsa hər addım nəzərə alınmalıdır. Turizmin inkişafına təsir edən amillərdən biri də

Azərbaycan Respublikasının xüsusi bir üstünlüyə sahib olmasıdır, məsələn, Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizində olması. Digər bir amil isə irəliləməni stimullaşdırmaq üçün terapevtik mənbələrin mövcudluğu. Bu sektorda ixtisaslı kadrların, mütəxəssislərin və işçi qüvvəsinin olması da vacibdir. Bunlar Azərbaycanda sağlamlıq turizminin inkişafı üçün ən güclü qüvvələrdir. Ancaq yenə də bir zəiflik var. Nisbətən zəif reklam, zəif imic, sahibkarlar marketinq strategiyasına, marketinq araşdırmalarına, tibb mərkəzlərindəki uyğun olmayan qiymətlərə, turizm müəssisələri ilə əlaqəli agentliklər arasındakı zəif əməkdaşlığa, dil kədr çatışmazlığına və s. Çox əhəmiyyət vermirlər. Azərbaycan sağlamlıq turizmi baxımından.

Sağlamlıq turizmi, xəstələrin həqiqətən müalicəyə ehtiyacı olduğu üçün yarandığı gündən bu yana inkişafına təsir göstərmişdir. Bu tərəqqini təsir edən amillər arasında uzun müddət gözləmə siyahılarından qurtulma ehtiyacı, daha keyfiyyətli və daha qısa xidmətlər, xroniki xəstələrin, yaşlıların və əlillərin ayrı-ayrı mühtirlərə çəkilmək və müalicə alması istəyi, müalicə ilə birlikdə ölkənin mədəniyyətini görmək, fərdin yaşamaq istəyi nəzərə çarpır. AR-da müalicə-sağlamlıq turizminin tərəqqinin böyük rol oynayan kurortlardan öndə gedəni məhz Naftalanıdır. Kurortda son dövrlərdə intensivə tərəqqiyə nail olunmuşdur. Müasir müalicə mərkəzləri fəaliyyət göstərir ki, nəticədə bu da səfər edən turistlərin sayının artımında yaxşı nəticələr sezməyə imkan verir. Bura səfər edənlər ölkəmizin fərqli bölgələrindən, Almaniya, RF, Polşa, Türkiyə İrən və başqa bir sıra Avropa dövlətlərindən səfər edənlərdir. Turistləri kurortda gətirən əsas səbəblərə Naftalan neftinin unikalılığı, tək-cə ölkəmizdə olması, müalicəvi təsirinin dünyada məşhur olmasıdır. Bu neftin yardımı ilə xəstələrin ginekoloji, sinir, dəri, uroloji, dayaq-hərəkət aparatının müalicəsi olur (Курков, А. С., 2004: s.14).

Turizm sahəsi dövlətin tanınmasına, həmçinin iqtisadi tərəqqisinə, milli mənfəətə təsir göstərir. Ölkəmiz üçün hazırkı əsas məsələ turizm sahəsinin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək, neftdən olan asılılığı isə azaltmaqdır. Məlumdur ki, turizmin tərəqqisi başqa sektorların da tərəqqisinə zəmin yaratmış olur.

Günümüzdə bu sahədə yaranan problemlərin həll olunması yolunda ciddi işlər görülür. Problemlərdən biri ixtisaslı kadr azlığının olmasıdır. Bu sektorda bilikli kadr tapmaq çox mürəkkəb məsələdir. Problemin həll edilməsi üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən işçilərin bu məqsədlə kurslara göndərilməsi, treninqlər təşkil olunması lazımdır. Əsasən bu işçilərin kurslara yönləndirilməsi, treninqlər təşkil olunması zəruridir. Başqa bir problem isə edilən reklamın zəif olması, turizm müəssisələrinin reklam üçün böyük miqdarda vəsait ayırmamasıdır. AR-da ayrı-ayrı illər ərzində beynəlxalq tədbirlər həyata keçirilsə də davamlılığı qoruyub saxlamaq üçün reklamın, təqdimatın olması vacibdir. Bu sektorda dövlət və özəl sektor birgə hərəkətdə olmalıdır. Səfər edən turistlərin turistik bölgələr barəsində informasiyasının olması üçün xəritələr tərtib olunmalıdır. Tərəqqiyə əngəl olan başqa bir amil isə AR-da qiymətlərin həddindən çox bahalı olmasıdır. Ölkəmizdə 1 həftəlik istirahət Türkiyədən 30 %, Gürcüstandan isə 70 % baha olur. Nəticədə bu da ölkə əhalisinin bu ölkələri seçməsinə yol açır. Turizm şirkətlərinin bu cür baha olması onların ödədikləri dəyər vergisinin nisbətən çox olmasıdır. Bu səbəbdən də xarici dövlətlərin təcrübəsindən faydalanıb verginin tədricən azaldılması, xərclərin azalması və s. kimi tədbirlər həyata keçirmək vacibdir. Əsas problemlərdən biri e-xidmətin çox aşağı olmasıdır. Artıq internetin mövcud olduğu bir əsirdə turistlər istirahətə getməzdən öncə bu turistik ərazi, qiymətlər barəsində informasiya əldə edir. Bizim turistik obyektlərin öz rəsmi saytlarının mövcud olmaması, internet informasiyalarının, həmin bölgənin şəkillərinin az olması burada tərəqqiyə xeyli təsir göstərir. Azərbaycanda daxili turizmin inkişaf etməməsi vacib amildir. Turistlərin ölkəmizdə hiss etdikləri qonaqpərvərlik, xeyirxahlıq və humanizm davamlı inkişafa təsir göstərməlidir. Turizm İEÖ qanunvericiliyi, qanunsuz fəaliyyətlərin aradan qaldırılmasına səbəb olan turizm hüquqları ilə bağlı müddəaları ehtiva edir. AR-da isə bu barədə konstitusiyamızda heç bir maddə mövcud deyildir. Turist hüquqları və haqqları haqda informasiyalar çox az qeyd edilib. Buna görə də, meydana gələn süni qiymət artması, turistlərin hüquqlarının

tapdalanması müşahidə olunur ki, nəticədə bu da tərəqqidə bəzi çatışmazlıqlara səbəb olur.

Hal-hazırda sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və bilik səviyyəsinin yüksəlməsi səbəbindən insanlar çox ciddi xəstəliklərdən əziyyət çəkmirlər, ancaq özlərini yaxşı hiss etmək üçün, gec yaşlanmaq üçün kimyəvi maddələri atırlar və təbii müalicə üsullarına diqqət yetirirlər. Bu mənbələrin dünyada qeyri-bərabər paylanması sağlamlıq turizminin inkişafında mühüm amildir. Sağlamlıq turizmində vacib bir amil, ziyarət olunduğu ölkədən asılı olaraq xəstəyə dərhal tibbi yardım göstərməkdir. Sağlamlıq turizminin inkişafındakı əngəllər, sərhəddən keçən sığorta polisi tərəfindən verilən hüquqların əhəmiyyətsizliyi, tibbi xidmətin keyfiyyəti, tibbi turizm personalının təhsil səviyyəsi, xəstələrin elektron qeydlərini apara bilməməsi və dövlətlərarası qanunvericiliyin mürəkkəbliyidir. icra. Digər narahatlıqlar arasında viza problemləri, mədəni fərqlər və müalicədən sonrakı komplikasyonların müalicəsi var. Sağlamlıq turizmini inkişaf etdirmək və iqtisadiyyata təsir edəcək bir vəziyyətə gətirmək məqsədimizə nail olmaq istəyiriksə, bu problemlər həll olunmalıdır. Tibbi turizmin inkişafına təsir edən amilləri aşağıdakı kimi qiymətləndirək:

1) Səhiyyə işçilərinin ekvivalentliyi problemi. Əksər sağlamlıq turizmi tibb mərkəzləri ABŞ və İngiltərədə təhsil almış kadrlar haqqında məlumat verir. Bunun əsas səbəbi xəstələrin gözləntilərinin ödənməsidir. Əlbətdə ki, insanlar özlərinə və ya yaxınlarına etibar etdikləri kişilərin mütəxəssis olduqlarına inanmaq istəyirlər;

2) Dövlətlər arasında tətbiq olunan viza qanunları sağlamlıq turizmi üçün əngəllərdən biridir. Səhiyyə işçiləri əvvəlcədən qeydiyyat müddətlərini tamamlayaraq viza prosedurlarını sadələşdirsələr də, viza məsələsi hələ də təxirə salınan bir amildir;

3) Tibbi səhv tətbiq etmə qanunlarında qarşılıqlı əlaqə. İEÖ miqyasında hər ölkədə tibbi təcrübə haqqında bir qanunun olmaması xəstələrin qanuni müdafiədən məhrum olduğu qənaətinə səbəb olur. Bu cür problemlər həm də böyük sığorta şirkətlərinin xəstələrə müraciət etmələrini maneə törədir;

4) Xəstələrin qeydiyyatının digital şəraitdə qalmasında qüsurlar Adətən sağlamlıq turizmindəki xəstəliklərin çıxış nöqtələri İEÖ olur. Həmin ölkələrdə xəstə informasiyaları elektron formada yadda saxlanılır. Daha çox Amerikadan sağlamlıq turizmi ilə əlaqədar xəstə transfer etmək istəyən dövlətlər xəstə ilə bağlı istənilən düzgün informasiyanı qoruyub saxlamaq məcburiyyətindədirlər. Nəticədə xəstənin müalicədən sonrakı vəziyyəti yaranabiləcək komplikasyonları işarə edə bilər yaxud yaranan problemləri üçün lazımlı olmayan işlərin görülməsinə qarşısını alar (Мамедов Д.А., Солтанова Х.Б., 2002: s.57).

Təbii müalicə faktorları və bu faktorların müalicəvi məqsədlərdə istifadə edilməsi üçün lazımlı bir ərazidir. Təbii sular, terapevtik yaxud xüsusi iqlim şəraiti ilə müalicəsi üçün səmərəli qiymətli təbii əlamətləri olan bir bölgədir. Kurortlarda aşağıdakı tələblər uyğun olmalıdır:

- 1) Kurortun normal fəaliyyəti üçün təbii faktorların olması;
- 2) Lazımi texniki avadanlıqların mövcudluğu (palçıq hamamları, hovuz);
- 3) Terapevtik mənzillər və binalar (sanatoriyalar, qocalar evləri);
- 4) xəstələrə və turistlərə tibbi yardım göstərmək üçün tibbi və profilaktik avadanlıqların mövcudluğu;
- 5) Sanatoriya, idman komplekslərinin mövcudluğu;
- 6) ictimai yerlərin, yeməxanaların, ticarət və istehlakçı xidmətlərinin, mədəniyyət və təhsil müəssisələrinin mövcudluğu;
- 7) müvafiq giriş və rabitə vasitələri;
- 8) Elektrik, su təchizatı və kanalizasiya, mühəndis avadanlıqlarının mövcudluğu. (Ветитнев А.М., Дзюбина А.В., Торгашева А.А., 2012: s. 33).

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA SƏHIYYƏ SAHƏSİNİN İDARƏDİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycanın müalicə-sağlamlıq xidmətləri sahəsi: imkanlar, problemlər

Turizm sənayesinin inkişaf prosesinə aid olan SYX bu sektorun əməkətutumlu fəaliyyət növü olması ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə təzə ofislərin açılmasında xüsusi rol oynayacaq, xidmət üçün uyğun şəraitin, sənayenin və xalq yaradıcılıq nümunələrinin tərəqqi etməsinə stimül olacaq, mehmanxanaların inşasını daha da sürətləndirəcək. Təşkil edilən məqsədyönlü tədbirlər turizm sahəsində dövlətimizin ümumi, dövlət və özəl turizm müəssisələri miqyasında malik olduğu aktivləri digər sahələrdən daha aktiv şəkildə müvafiq sahənin rəqabət üstünlüyünə çevirə bilər. Bunların tətbiq edilməsi üçün ölkədə və ölkə xaricində turizm imkanlarının geniş şəkildə istifadə olunması, beynəlxalq miqyasda turoperatorlar ilə əməkdaşlıq və ölkənin imicinin dəstək görməsi istiqamətində müxtəlif tədbirlərin görülməsi mütləqdir.

Turizm sahəsinin inkişaf etməsi üzrə Strateji yol xəritəsi əsas olaraq bu sektorun əməkətutumlu fəaliyyət tipi olmasıyla ayrı bir önəm daşıyır. Ölkəmizin ərazisində yenidən iş sahələrinin yaranmasında ayrıca rol oynayacaq, xidmət infrastrukturlarının, sənayenin və xalq yaradıcılıq formalarının inkişafını ruhlandıracaq, mehmanxanaların inşa edilməsini zaman itirmədən həyata keçirəcək. Təşkil edilən məqsədyönlü islahatlar turizm sahəsində dövlətimizin ümumi, ölkə və özəl turizm firmaları səviyyəsində malik olduğu fəallığı digər sektordan daha sürətli müvafiq sektorun rəqabət üstünlüyünə dönüştürə bilər. Strateji yol xəritəsində mövcud fəaliyyət istiqamətləri 3 faktoru özündə birləşdirir: önəmli üsulların təchiz edilməsini, çəkici turizm təklifini və onun nailiyyətli marketinqinin reallaşdırılmasını. Bunların tətbiqindən ötrü ölkə ərazisində və xaricdə turizm potensialının ətraflı formada istifadə olunması, beynəlxalq

miqyasda turoperatorlarla partnyorluq və ölkənin imicinin dəstəklənməsində müxtəlif islahatların gerçəkləşdirilməsi son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının tibb yeri duz ehtiyatları və mineral suları ilə tanınan Naxçıvan şəhəridir. Orta hesabla 3000 il əvvəl hasil edilməsi lazım olan duz əsasən Pusyan, Nehrəm və Duzdağ yataqlarında toplanmış və müxtəlif dövrlərdə Şərqi və Qərbi ticarətinə getmişdir. Xüsusilə burada Badamlı, Darıdağ, Sirab, Tivi və s.-nin tibbi dəyərləri var. Mineral sular da var (Mamedov D.A., Sultanova Kh.B., Ragimov S.H., 2012: s. 319).

Duzdağda təmiz duz ehtiyatlarının olduğu yeraltı fizioterapiya mərkəzi Duzdağ yaradıldı. Astma uzun illərdir burada müalicə olunur. 1979-cu ildən bəri fəaliyyət göstərən mağara, turistlərə yeni rahatlıq və müalicə standartları təqdim edir. Divarları duz daşlardan düzəldilmiş mərkəzin zirzəmisində işıqlandırma sistemi mükəmməl şəkildə təşkil edilmişdir. Xüsusilə burada beşulduzlu "Duzdağ" oteli tikilmişdir. Ölkəmizdə Quba-Xaçmaz, Naxçıvan, Xəzər sahil zonası sağlamlıq turizminin inkişafı üçün xüsusi imkanlara malikdir. SSRİ-də Azərbaycan Respublikasındakı bəzi sanatoriyalar tibbi xidmətlər göstərirdi. Yerli və xarici ölkələrdən insanlar tətillə gəldilər. Lakin 1990-cı ildən bəri sanatoriyalar bağlandı. Bu mərkəzlərdə müharibə zamanı təcavüzkar erməni quldurları tərəfindən evlərindən qoparılan insanlar yaşayırdı. 2009-2018-ci illər üçün Kurortların İnkişafı Dövlət Proqramı bu kimi məsələləri, bu məsələlərin həlli yollarını, eləcə də sanatoriya yarılarının yenidən təşkili məsələlərini müəyyənləşdirir.

Balneoloji mənbələrin geniş yayıldığı Abşeronda sağlamlıq turizminin inkişafı üçün bir çox başqa mənbələr var. Bölgənin quru subtropik iqlimi, müalicəvi palçıq, qumlu çimərliklər tibbi turizmin inkişafı üçün imkanlar yaradan amillərdəndir. Bu bölgəyə Masazır və Bilgəh kurortunun müalicəvi palçıq vannaları daxildir. Azərbaycan Respublikasının şimal-şərqində yerləşən Şabranda Xaltan dərmanlı isti su mənbələri mövcuddur. Təmiz havada, 50 dərəcə isti olan suda xəstələrə ayaqları suda çimməyə icazə verilir. Sovet dövründə Astara-Lənkəran iqtisadi və coğrafi bölgəsinə tibbi turlar təşkil edildi. Zəngin balneoloji

ehtiyatlar, mikroiqlim, Xəzər dənizinin sahil bölgələri - sağlamlıq turizminin inkişafı üçün təsirli mühit. Burada yerləşən İstisu kurortunda məşhur hamamlar, otellər, termal şalələlər, istirahət üçün istənilən şəraiti olan obyektlər var. Vacib hesab edilən müalicə mərkəzlərindən biri isə İstisu kurortunun yanında yerləşən Fatimeyi-Zəhra sanatoriyası hesab edilir. Kükürlü sular 60 dərəcədən çox isti su kimi yerin lap dərin qatlarından qaynar bulaq formasında üzə çıxır. Bu sular çoxdan müalicəvi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Tərkibində hidrogen sulfidi olan bu suyun kükürlü isti suyu dəri xəstəliklərinin müalicəsində çox yaxşıdır. Lənkəran isti su qaynaqları çoxdan məlumdur və müalicəvi xüsusiyyətləri XIV əsrdə qoyulmuşdur. Lənkəranın sahil zonası əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Xəzər dənizinin sahillərindəki qara qum müsbət təsir göstərir. Yalnız burada qeyri-adi dərman dəyəri olan qara qum tapa bilərsiniz. Lənkəranın çimərlik üçün müvafiq sahil zonası 3400 m-dir. Tibbi qara qum ehtiyatı olduğundan müalicə üçün istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bu qum revmatizm və bədənin bir çox digər ağrılarını aradan qaldırmaq üçün xüsusi təsir göstərir. Son dövrlərdə Lənkəran ərazisində sağlamlıq və istirahət üçün sanatoriyalar inşa edildi. Bunlar içərisində Palet sanatoriyası ən populyardır. Diabetli uşaqlar burada müalicə olunur (Kurbanova, S.M, 2010: s. 126).

Abşeron yarımadası mineral bulaqları və şəfalı palçıqları ilə məşhur bir istirahət yeridir. Sabunçu, Şıx və Suraxanıda əldə edilən yodlaşdırılmış və bromlu mineral sular terapevtik təsir göstərir. Terapevtik palçığa Masazır və Böyük Şorda rast gəlinir. Bundan əlavə, yarımada da palçıq vulkanları var. Lakin terapevtik təsirləri mütəxəssislər tərəfindən öyrənilməyib. Müasir dövrdə Buzovna, Şüvəlan, Mərdəkan, Türkan və bir sıra başqa bölgələrdə sanatoriya-kurortların tərəqqisi üçün xüsusi mühit vardır, ancaq sanatoriya və kurortların yeni standartlar ilə təşkil edilməsi üçün dövlət proqramları təşkil edilir. Sanatoriya və kurortların Bilgəhdə dəniz kənarında olması, hava şəraiti və yod-brom mineral suyu ilə müalicə xəstənin sağlamlığına müsbət təsir edən amillərdir. Sanatoriya ürək-damar xəstəliklərini də müalicə edir. Müasir tibbi avadanlıqlarla və xəstəliklərin müalicəsi üçün digər şərtlərlə təchiz

edilmişdir. Məsələn, kafe, bilyard otağı, kitabxana və s. Ölkəmizdə tibbi turizmin inkişafı üçün zəngin mənbələrin olduğunu sübut edən digər bir sahə də Şıx sanatoriyasıdır. Sanatoriya 1957-ci ildən bəri yerin dərin təbəqələrindən və təxminən 80 dərəcə istilikdə alınan termal sular hesabına xəstələrə səhiyyə xidməti göstərir. Müasir dövrdə sanatoriya yeni təchizatlarla təmin olunmuş və peşəkarların nəzarəti ilə bura səfər edən turistlərə xidmət təqdim edir. Hidrogen-sulfidli sular oynaq, ginekoloji, osteortoz, əsəb və başqa xəstəliklərin xroniki formalarında xəstələklərə müəyyən edilir.

Mineral sular Salyanda, Kürün Xəzər dənizinə töküldüyü yerlərdədir. Babazanen mineral suyu kükürd və kalsium, metan və xlor tərkibinə görə daha çox insanı özünə cəlb etdi. Bölgədəki iqlim şəraiti ilin müəyyən bir hissəsində mineral suyun istifadəsinə imkan verir. AR-də şəfalı mineral suları, palçıq vulkanları və neftlə zəngin termal suları əsasən Böyük Qafqazda, Abşeron, Talış və NMR-da və Kiçik Qafqazda təbii mineral sulara rast gəlinir. Müalicə digər turizm növləri ilə müqayisədə çox gəlirlidir. Ancaq gec və bahalıdır. Bu sektorda hazırlanmış dövlət proqramları, layihələri və digər tədbirlər irəliləməyə daha da sürət verəcəkdir. Ölkəmizin Xaçmaz-Quba bölgəsində tibbi turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait mövcuddur. Sahildəki qumlu çimərliklər və bölgənin iqlimi tibbi turizmin inkişafı üçün təsirli bir fürsət yaradır. Lakin bu ərazilərin bəzi insanlar tərəfindən özəlləşdirilməsi tətillər kəndləri və sanatoriya tikintisində müəyyən çətinliklər yaradır. Eyni zamanda, insanların sahilə çirklənməsi ətraf mühit problemlərinə səbəb olur. Naftalan yağının müalicəvi təsiri və özünəməxsusluğu həmişə bu istirahət məkanının inkişafını təşviq etmişdir. Müasir dövrdə Naftalan sanatoriyasını dünyaya tanıtmaq üçün turizm sərgiləri, dövlət proqramları və tədbirlər təşkil olunur. Buradakı turizm mənbələrindən kifayət qədər istifadə edilmir. Çünki bölgənin dağlıq hissəsi Ermənistan sərhədindən keçir. Gədəbeydə 12 tibbi mineral ehtiyat qrupu var. Ancaq bu bulaqlar sənaye və tətillər bölgələrində istifadə edilməmişdir. Slavyanka kəndində baharın böyük gözləntiləri var. Şəfa mənbələrindən biri də mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunan

Zəhra mənbəyidir. Bu qaynaq Samux bölgəsindədir. Bundan əlavə, bölgənin digər bölgələrində də hidrotermal bulaqlar mövcuddur, lakin heç biri yaxşı araşdırılmamış və istifadə olunmamışdır. (Ветитнев А.М., Дзюбина А.В., Торгашева А.А., 2012: s. 17).

Sağlamlıq turizmində xüsusi yeri olan digər bir bölgə Naxçıvandır. Duz mağaraları və mineral sular bu bölgənin inkişafına təkan verir. Dünyanın ilk Salt Hotel bu bölgəyə aiddir. Otel yeraltı bölmə ilə 6 mərtəbəlidir. 2008-ci ildə din və sağlamlıq turizmi: mənəvi və fiziki istirahət təşkilatı mövzusunda beynəlxalq bir konfrans keçirildi. Əksər müsəlman dövlətlərinin iştirak etməsi ilə baş tutan konfrans təşkil edilmişdir. Əksər müsəlman dövlətlərinin iştirakı sayəsində baş tutan konfransda dini və sağlamlıq turizminin tərəqqisi, bu sektorda ölkənin əsas rolu, infoturların təşkil edilməsi, burada sağlamlıq turizmi barəsində informasiyaların verilməsi və s. kimi mövzular qeyd olunmuşdur.

Qax bölgəsi müalicə turizmi vəsaitləri ilə təmin olunub. Buradakı isti bulaqlar köhnə vaxtlardan bəri istifadə edilmişdir. Bu qaynaqların müalicəvi xüsusiyyətləri külək xəstəliyini müalicə etmək üçün istifadə edilmişdir. İsti bulaqlar ümumiyyətlə İlisuda və Hamam çayının sahilində yerləşirdi. Bölgədə Improtex və İlisu turizm mərkəzləri, Şafa istirahət və müalicə pensiyaları var. Sirab müalicə və süfrə suyu da məhz NMR-nın mineral sularındandır. Bu su Azərbaycan Respublikasının ən ideal qazlı şəfalı suları hesab olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, şirəsi hiperasid qastrit və pankreas xəstəliyinin müalicəsində xüsusi təsir göstərir. Həmçinin, öd yaratma kimi də əlamətlərə malik müalicəvi su mədə və bağırsağ xəstəliklərində istifadə edilir. NMR-nı təbii bulaqlar muzeyi adlandırırlar. Dünyada çox nadir rastlanan mərgümüşlü su hesab edilən arsenli mineral su kimi tanınan Darıdağ müalicəvi suyu da NMR-dadır. Darıdağ mineral suyu termal sudur, bu su 54-57 dərəcə temperatur ilə yer üzünə çıxır. Bu su, sinir sistemi ağrılarında, revmatizm, ostroxandroz, dəri və s. kimi xəstəliklərin müalicə edilməsində güclü təsirə malikdir. Bölgələrdə tətbiq olunan genişmiqyaslı quruculuq işləri və ölkəmizin təşkil etdiyi Dövlət Proqramları sayəsində Darıdağ müalicə obyektini inşa

olunmuşdur. O cümlədən, gölgədə Barjomi tipli Nəvi, Biçənək, Narzan, Gülüstan tipli Dingə, Qızılburun, Badamlı və başqa bu cür sular vardır (Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета, 2014: s. 2).

Əshabi-Kahf mineral suyu turistlər üçün sehrli su kimi tanınır. Pyatigorsk mineral suyuna bənzər su, hər 15 dəqiqədə bir qaynayır və köpürür, sonra yenidən yüksəlir. Culfadakı bu su hidrokarbonat, xlor, sulfat, sodyum və karbon dioksiddən ibarətdir. Gələn xəstələrin müalicəsi üçün kiçik hovuzlar var, revmatik və külək xəstələri müalicə üçün 10-15 dəqiqə burada qalırlar. Ancaq müalicə müddəti 10 gündür. Qədim dövrlərdən bəri insanlar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində faydalı maddələr olan mineral su, palçıq və otlardan istifadə edirdilər.

Mineral bulaqlar daha çox dağlıq zonalardadır. 20-ci əsrin II yarısında Şabranın Qalaaltı kəndində 7 mənbəli Qalaaltı mineral suyu tapılmışdır. Tərkibi minerallardan ibarət olan suyu təkcə çıxdığı yerdə içmək olur, ona görə ki, daşınmaq və saxlamaq olmaz. Bunun tərkibində uçucu xassəli üzvi birləşmələr, efirdə həll ola bilən üzvi birləşmələr və C, Fe, Cu, Cl, K kimi qeyri üzvi birləşmələr mövcuddur. Bu minerallar Naftusia mineral sularından daha şişirdilmişdir. Dibindəki su sidik kisəsində və öd kisəsində daş əmələ gəlməsinin qarşısını alır. Ümumiyyətlə böyrəklərdən və öd kisəsindən kiçik daşların və qumun axmasını sürətləndirir. Xüsusilə, həzmi sürətləndirir.

Kəlbəcər ərazisi balneoloji təsir göstərən mineral sulara, yəni Aşağı və Yuxarı İstisu, Gotursu və s. zəngindir. Mirali Qaşqaya görə İstisu mineral bulağı diqqət çəkən Karlovy Vary mineral sularına bənzəyir və İstisu sağlamlaşdırıcı su planetdə müəyyən məsələlərdə yeganədir. E. Karstensky Kəlbəcəri ziyarət etdi və mineral suların araşdırılmasının ardından İstisu mineral suyunun yüksək faydalı təsirinə görə Azərbaycan və SSRİ-yə fəvqəladə bir fərq gətirəcəyinə diqqət yetirdi. 12 bulağı olan mineral bulağa yaxın sanatoriyalar işlənmişdir. Ancaq erməni tapdığı altındakı ərazi ermənilər tərəfindən məhv edilir. Şuşa Azərbaycanda balneoloji-iqlim müalicəsi yeri kimi məşhurdur. Bu ərazi təmiz havasına, ultrabənövşəyi şüaları müalicə təsirinə görə İsveçrənin Davos sağlamlıq kurortundan da yaxşıdır.

Əlavə olaraq Şuşada Şırlan və Turşsu karbon-hidrogenli sular, analoqsuz dağ mənzərələri rekreasiya imkanlarını çoxaldan amil olmuşdur. Professor Əliyevin sözlərinə görə, Xəzər dənizində 340-350 palçıq vulkanı var. Palçıq vulkanları mineral duzların, üzvi birləşmələrin və bəzi mikroelementlərinin mövcudluğu səbəbindən insan orqanizminə terapevtik təsir göstərmək xüsusiyyətinə malikdir. Palçıq vulkanları 1960-cı illərdə tədqiq edilmiş və müalicəvi xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Vulkan palçıqdan quru palçıq arasındakı yeganə fərq, tərkibində terapevtik üzvi maddələr və mineral birləşmələr olmasıdır. Vulkanik palçıqdan onurğa, mədə-bağırsaq, ginekoloji, boğaz, sinir, dəri, oynaqlar və s. Kosmetoloji daxil olmaqla xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Ölkəmizdə böyük müalicəvi xüsusiyyətləri olan belə vulkanik palçıq bulaqları var. Faydalı vulkan palçığı bir çox bölgədə yaygındır. Bu mənbələrdən düzgün istifadə edilmir. Bəzən bir neçə nəfər tərəfindən istifadə olunsa da, müalicəyə ehtiyacı olan insanların ehtiyaclarını ödəyə bilməz. İflic uşaqlar üçün əhəmiyyətli bir müalicə metodu olaraq qəbul edilən bu vulkanik palçıqdan istifadə edilərsə, müalicə turizmin inkişafına dəstək olacaqdır. İnsanların bəzisi yayda Ələt rayonundakı palçıqla vulkanlarından Misir üsulu ilə faydalanır. Ancaq ərazilərin çoxunda palçıq kurortlarının fəaliyyət göstərməsi və təşkil edilməsinə xüsusi ehtiyac olur. (Növrəslı T., 2013: s. 327).

Müalicəvi əhəmiyyətə malik olan palçıq Böyük Qafqazda Masazır və Zığ bölgələrində geniş şəkildə yayılmışdır. Bu bölgələrdəki palçıqlar vulkanik olmur, daha çox lil mənşəli olur. Salyan rayonundan 5 km uzaqda Babazənən vulkanik palçığı da xüsusi müalicəvi təsirə sahibdir. Zığ və Masazır gölünün müalicəvi palçığı gigiyenik, bakteroloji tədbirlər lazım bildiyi üçün daha çox istifadə olunur. Vulkan palçıqdan istifadə etmək üçün suyun istiləşməsi və horraya çevrilməsi kimi əlavə tədbirlər tələb olunur. Azərbaycan Respublikasının Abşeron yarımadasına əlavə olaraq Qobustan, Salyan və Ələt bölgələrində də vulkan palçığına rast gəlinir.

İqlim kurortları dağ-iqlim kurortları K.Kavkaz, Talış, Böyük Qafqaz bölgələrində istifadə olunur. Bununla birlikdə, Qafqazın iqlim bölgələrinin erməni işğalı altında olan bir vasitə üçün uyğun olmasından faydalanmaq mümkün deyil. Şuşa dağ-iqlim kurort zonası çoxdan fəaliyyət göstərir. NMR-ın iqlim tətillərinin zonası hündürlüyü ən az 1700 m olan Batabat bölgəsidir. Digər iqlim kurortları üçün uyğun şərtlər qumlu çimərliklər və günəş vannası olan sahil sahələridir. Eramızdan əvvəl 5-ci əsrdə qədim yunan alimi Herodot mineral suları təyin etmək üçün göstəricilərdən istifadə etmək üçün bir metod təklif etmişdir. Hipokrat öz qeydlərində çayın yaxşılaşdırıcı əlamətlərindən söz açır. O əvvəlcə, suyun insan bədənindəki təsirini tədqiq etmiş və isti, soyuq suyun əhəmiyyətini izah etmişdir.

2.2. Turizmin müalicə-sağlamlıq xidmətləri sahəsinin Azərbaycanda tərəqqisi üçün əlverişli şəraitin müəyyən edilməsi

Hazırda AR-da turizm intensiv şəkildə tərəqqi etsə də, turizm sektorunda və sağlamlıq turizm sahəsində problemlər vardır. Bu problemlərin yoluna qoyulması üçün şirkətlərin yaradılması, xidmət keyfiyyətinin çoxalması yönündə turizm işçisinin təhsilinə sərmayə yatırılması zəruridir.

Turizm xidmətinin dinamikası onu inkişaf etdirən amillərin tamamilə dəyişməsi və bir-biri qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Gəlirlər, xidmət, əmtəə təklifi turizm obyektlərinin mühiti və turizm xidmətinin qiyməti, rüsumlar bu xidmətə ehtiyacı çoxaldır. Bu səbəbdən də istənilən turizm məhsuluna ünvanlanmış ünsürlər və bu ünsürlərin təsir qüvvəsi fərqli sosial demoqrafik əhali üçün də fərqli olur. Nəhayət, turistlərin paytaxt Bakıdakı orta qalma müddətindən Avropa şəhərlərindən daha çox istifadə olunur. Statistika görə, 2017-ci ilin ilk 4 ayında paytaxt Bakıda otellərin təmin edilmə səviyyəsi 35 % olub ki, bu da Avropadakı otellərin orta göstəricisindən təxminən 2 dəfə azdır.

Turizm müəssisələri öz marketinq planlarını tərtib edərkən, bu planlara təsir göstərən faktorlar məzmun və təsir kimi dəyişəcəkdir. Misal üçün, Cədvəl 4-dən

məlum olduğu kimi, işgüzar səfərlər üçün otel təyin etməkdə əsas amillər bu gün və gələcək dövrlərdə bir xeyli fərqli olacaqdır. Belə olduqda, müştəri profilinin biznes səyahətçilərindən təşkil edilən bir otel biznesinin olmasında və dizayn olunmasında əsas amil sakitliyidir, gələcək dövrlərdə isə əsas meyarlar otaqların yüksək texnoloji məhsulu, biznes və kommunikasiya imkanları olacaqdır. Bu halda, planlar həmişə yenidən baxılmalı və strateji idarəetmə prosesi ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Strabona görə, naftalan yağı qədim zamanlarda belə bir müalicə üçün istifadə edilmişdir. Buna görə, Qafqazdan, Hindistandan, Anadoludan və İrandan müalicə üçün gələnlər bu dövrdə geri qayıdarkən bu yağı daşıyırdılar. 19-cu əsrin ikinci yarısında Naftalan yağı Qərb xalqlarının diqqətini çəkdi və Almaniyada bir mütəxəssis tərəfindən 1887-ci ildə daxil olan bir neft quyusundan götürülmüş nümunədən Almaniyada bənzərsiz bir mənbə hazırlandı. Nefti əsasən sənayeye ayırmağı planlaşdıran Yeger, bəzi maliyyə və peşə problemləri ilə qarşılaşır. Naftalan Bakıdan çox uzaqdır və Naftalan yağı yanmır. Bu səbəblərdən Yeger neft hasilatını yalnız dayaz quyulardan əldə etmişdir. Dayaz yağ yataqları, naftalan yağının dərman kimi tanınması və yağın dəri xəstəliklərini və bir sıra digər xəstəlikləri müalicə etməkdə faydalı olması Yegerin diqqətini cəlb edən vacib səbəblərdəndir (İmrani ZT, Zeynalova KZ, 2014: s.196).

Bu gün istifadə olunan Naftalan yağının müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında bir çox hekayə var. Məsələn, bu bölgədən keçən xəstə bir dəvə, karvanın gedə bilməyəcəyini düşünərək, dəvəni yağlı göllər bölgəsində tək buraxdı. Bir müddətdən sonra karvan geri döndükdə dəvəni burda görür və dəvənin karvana aid olduğunu bilir. Onlar dəvənin necə sağaldığını bilmək üçün onu təqib edirlər və dəvənin hər gün bu neftə girdiyini daha sonra isə gündə oturduğunu sezirlər. Karvan nümayəndələri bu neftdən öz yaralarına sürtür və bir neçə günə sağaldığını görür. Bundan dərhal sonra onun müalicəvi olduğunu dərk edir və gedərkən özləri ilə bir qaba doldurub götürürlər. O vaxtdan bəri bu əraziyə isə neftin olduğu ərazi, Naftalan deyirlər. Orta əsr səyyahlarının kitablarında, N.Gəncəvinin yazılarında

Naftalan nefti barəsində bir xeyli məlumat vardır. H.Soltanovanın fikrincə, keçmiş dövrlərdən insanların bildiyi Nefti dəri xəstəliklərinin, uroloji, dayaq-hərəkət, damar, əsəb və başqa bir sıra xəstəliklərin müalicəsi məqsədilə analoqsuz dərmandır. Bu barədə tanınmış səyyah Marko Polo da xüsusi informasiya vermişdir. Onun fikrincə, bu müalicə məlhəm daha qədim dövrlərdən dəri xəstəliyinin müalicəsi üçün istifadə olunur. Naftalanda olan müalicə mərkəzləri yeni standartlar səviyyəsində təşkil edilməsini təmin edir. Nəticədə bu da turistlərin müalicə almasını və istirahətinin düzgün şəkildə təşkil edilməsini təmin edir. Naftalan kurortunun tərəqqisinə dəstək olmaq məqsədilə AR-da kurortların 2009-2018-ci illər ərzində tərəqqisi üzrə Dövlət Proqramı qəbul olundu. Kurortda quruculuq işləri görüldü, xüsusi mehmanxanalar inşa edildi, gələcək dövrlərdə gerçəkləşdirilməsi düşünülmə işlərin planı tərtib olundu (Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета, 2014: s.42).

Müasir dövrdə turizm prosesini təşkil edən insanlar səfər etdikləri ölkə daxilində qidalanma, yerləşmə, əyləncə kimi tələblərdən başqa sağlamlıq probleminin həll edilməsində keyfiyyətli sağlamlıq xidmətini lazım olacaq vəziyyətə gəlmişdir. Günümüzdə sağlamlıq turizmi nöqtəyi-nəzərindən əsas ölkələrə Tailand, Almaniya, Sinqapur, Güney Afrika, Hindistan, Amerika, Malayziya, Meksika aiddir. Köhnə Yunan İmperiyasında xəstələr isti su almaq üçün Aralıq dənizi xalqlarına səyahət etdilər. On səkkizinci əsrdən sonra zəngin avropalılar SPA müalicəsi üçün Nil sahillərinə üz tutdular, 21-ci əsrdən etibarən isə daha sərfəli və daha qısa vaxt keçirən yerlərə səyahət etdilər. Seçilən millətlər Kuba, Hindistan, Tayland, Kosta Rika, Sinqapur və Filippindir. İnkişaf etmiş dövlətlərdə yaşayan insanlar səyahət sənayesi, veb, mətbuat və s. Buna görə, fərqli millətlərdə açıq klinik ofislər, keyfiyyət və pul xərcləri haqqında daha çox məlumat əldə edirlər. Məlumatı olan xəstələr sığorta agentliklərini səyahət sənayesinin rifahı sahəsində yeni məşqlərə cəlb edirlər. Buna görə, turizm sənayesi bazarının rifahı hər gün inkişaf edir və maliyyə mütəxəssisləri bu ərazidə maraqlanırlar. Maliyyə xərcləri, beynəlxalq səyahətin asanlaşması, sağlamlıq

xidməti verməsi, gözləmə siyahısı bu turizmin yer üzünün geniş sahəsinə yayılmasına səbəb olmuşdur. Günümüzdə insanlar cərrahi problemlərin müalicə edilməsi zamanı Cənubi Avropa, Asiya və Amerikaya səfər edirlər. Maliyyə xərclərinin aşağı olması buna xüsusi imkan yaradır. Bu səbəbdən də bu dövlətlərin cərrahi xərcləri şimal dövlətlərinin sığorta şirkətləri tərəfindən qarşılır (Мамедов Д.А., Солтанова Х.Б., Рагимов С.Х., 2012: s.512).

Millətlər arasında viza müraciətləri səyahət sənayesinin rifahını əngəlləyən dəyişikənlərdən biridir. Hindistan bu tətbiqetmələrdə başqa bir başlıq açdı. Viza çərçivəsində başqa bir hissə açdı və M-Visa adlandırdığı tibbi yardım idarələri vermək üçün buraya gələn şəxslər üçün başqa bir növ viza hazırladı. Belə bir müraciət AR-da Naftalana tətbiq edilə bilər. Sağlamlıq turizmini əngəlləyən başqa bir amil, fərdlərin ziyarət etdikləri millətin fərdləri, mədəniyyəti və yeməkləri kimi irəliləyişlər mövzusunda narahatlıqdır. Eynilə, mikrobioloji bitki örtüyündəki ziddiyyətlər xəstələrdə xəstəlik təhlükəsini artırır. Tayland bu məsələni həll etmək üçün özünəməxsus bir metod hazırladı. Tibbi mövzularda ciddi kömək göstərilməsinə qədər alınacaq tədbirlər də xəstələr və onların ailə üzvləri tərəfindən görülür.

Bir sıra İEOÖ tibbi, sağlamlıq turizmi, tibb və müalicə sektorlarında ixtisaslaşmışlar. Misal üçün, Hindistan və Tailand tibb məktəblərində başqa İEOÖ-dən səfər edən tələbələr üçün xüsusi kontenjan ayrılmışdır. Hindistan Ayurveda kimi tibbdəki təcrübədən yararlanaraq modern tibb ilə alternativ tibbi birləşdirən sağlamlıq mərkəzi açmışdır. Belə turistlər əsasən Norveç, Danimarka, İsveç kimi dövlətlərdən səfər edənlərdir. Medikal müalicə üçün isə tələb İngiltərə və Hollandiyadan gəlir (Növrəslı T., 2013: s. 391).

Tədqiqatçılar tərəfindən göstərildiyi kimi, Qalaaltı mineral suyunun parçası Naftusiyaya bərabərdir. Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutuna görə, Naftusiyaya müstəsna bir şeydir. Məlumatlara görə, Rusiyada yerləşən Voljanka bərpaedici suyu Naftusiyaya kimi təkdir. Çoxsaylı minerallardan hazırlanmış bu hissədəki təbii buraxılışın həcmi hər litri üçün 35 qramdır.

Naftusiya mineral suyu orqan və toxumalardakı iltihab prosesini məhv edir, mədə-bağirsaq və sinir fəaliyyətini o cümlədən, maddələr mübadiləsini tənzimləyir, qaraciyər, bağırsaq və böyrəklərdə iltihabı aradan qaldırır. Tədqiqatçılarımızın apardıqları araşdırmalar nəticəsində Naftusiya suyunun AR-də oxşar olduğu müəyyən edildi. Galaalti suyu öd daşı, böyrək daşı və bir çox digər müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə Naftusia mineral suyunu əvəz edir. Pyatigorsk, əsas müalicəvi mineral suları ilə tətil yeri hesab olunur. XIX əsrin birinci yarısından bəri Pyatiqorsk Qafqaz mineral su kurortları arasında mühüm yer tutur. Spa klinikası, texniki maşınlarla təchiz olunmuş balneoterapiya binaları, qalereya və s. Var. Essentuki, Qafqazın mineral sularının dörd kurortundan biridir. Mədə-bağırsaq traktının, qaraciyərin və metabolizmanın müxtəlif xəstəliklərini müalicə edir. Bir uşağı olan bir ailənin gecəni boş bir çöl olan Essentuki-də keçirdiyi deyilir. Uşaq son dərəcə arıq idi. Səhər ana oğlunu tapa bilmir və axtarır. Ana uşağını suyun kənarında üzünü yuyarkən və sərin su içən zaman görür. Bir müddət sonra uşaq daha güclü olur, saçları uzanmağa başlayır. Elə həmin dövrdən insanlar bu çayı canlı saç- Yessentuki kimi adlandırır. Kurortun inkişafı Zelenovodsk, Pyatiqorsk və Kislovodskdan sonrakı dövrlərə aiddir. Populyar duz və qələvi su mənbələrinə sağlamlıq və gənclik üçün Yessentuki 4, Yessentuki 17 sanatoriyalarında rast gəlmək olar. Sanatoriyaların hər biri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün xüsusi şərait və texniki vasitələrlə təchiz olunmuşdur. Kislovodsk Qafqazın iqlim və balneoloji kurortu hesab olunur.

Sanatoriyaların hər biri xəstələrin müalicə edilməsi üçün zəruri avadanlıq və otaqlarla təhciz olunmuşdur. Yer üzündə müalicəvi palçıqla zəngin ərazilərdən Krımı misal göstərmək olar. Krım palçığı fərqli xəstəliklərin müalicə edilməsi üçün lap qədim dövrlərdən tanınan bir vasitədir. Misirli həkimlər əvvəllər palçıq ilə cavanlaşmaq üçün, dərinin təravətini artırmaq, sümükləri möhkəmlətmək və başqa xəstəliklər üçün istifadə edirdilər. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, Saki gölünün palçığında olan mineral maddələr Ölü dənizdən qat-qat çoxdur. Burda lilli palçıq milyon illər boyunca yaranmış, ancaq hazırda çox tez tükənmək təklükəsinə

uğrayır. Palçıq müalicəsi bütün SPA mərkəzlərində istifadə oluna bilər. Onların bir çoxu Yevpatoriya, Saki ərazisindədir. Ən çox bilinən göllərdə həqiqi palçıq tapmaq üçün sahilədən uzaqlaşmalısınız. Əməliyyatlar sahilə deyil, suda aparılmalıdır, ancaq göl çox dərin olmadığı üçün çox çətin olmayacaqdır. Yarımada şəfali palçılıq bir göl var və əksəriyyəti Yevpatoriya, Tarkant Kerç yarımadası və Soçinin şimal bölgəsindədir. Ən çox nəzərə çarpan göllərdə, həqiqi palçıq tapmaq üçün sahilədən uzaqlaşmalısınız. Metodologiya sahilə deyil, suyun üzərində aparılmalıdır, lakin gölün son dərəcə dərin olmaması baxımından həddindən artıq çətin olmayacaqdır. Yarımada müalicəvi palçıq olan göl var və bunların böyük hissəsi Yevpatoriya, Tarkant Kerç yarımadasında və Soçinin şimal bölgəsindədir. Bərpəedici vulkanik gillərə Krım sahillərində rast gəlinir. Palçıqda çox sayda mineral və digər dinamik hissələr olduğu nöqtədə, müəyyən məsələlərin həll edilməsi üçün ideal qarışığı təmin edir. Ukraynanın şimal-şərqindəki Kulyanik limanın sahil kənarında sağlamlıq mərkəzi mövcuddur. Burada şəfali palçıq ilə müalicə işləri görülür. Odessa rifah mərkəzində müalicə müddətini keçirdikdə, normal komponentlərlə müalicə, məsələn, duz mağarası ozon müalicəsi, spleoterapiya istifadə olunur. ağaclarla əhatə olunmuş obyekt xarici turistlərin asudə vaxtlarını təşkil etmələri üçün şərait yaradıb. Çex Respublikasındakı Karlovy Vary'nin şəfali suları dünya şöhrəti qazandı. Bitkinin adı suyun müalicəvi xüsusiyyətlərini ifadə edən IV Çarlz ilə əlaqələndirilir. Carl döyüşçüləri ilə birlikdə bu ərazidə ov edərkən isti bulaqlara rast gəlir. Yaraların bu su ilə yuyulduqdan sonra yaxşılaşdığını müşahidə edir və suyun təsirinin araşdırılmasını əmr edir. Daha sonra Karlov, Karlovların şərəfinə Qaynar bulaq olaraq bilinən bir qəsəbə qurdu.

Çexiyanı yer üzünün sağlamlıq kurortu kimi də tanımaq mümkündür. 12-ci əsrdə dağlıq bölgələrdə olan mineral sular, termal bulaqlar məşhurlaşmağa başlamışdır. 19-cu əsrdə kurortların adı qazandığı dövrdür. Təzə istirahət mərkəzləri, otellər inşa edilmiş və turizm dövlətin mühüm gəlir mənbəyi olmuşdur. Effektiv mineral sular ilə müalicə prosedurları təşkil etdi. Günümüzdə Çexiyada

40-dan çox balneoloji kurort fəaliyyət göstərir. Bu kurortlardan ən məşhuru olan Karlovı Varı ölkənin qərb hissəsində yerləşir. Burada mövcud olan spa müalicəsi 15-ci əsrdə tətbiq edilmişdir. Pramidal müalicə üsulu on səkkizinci əsrin 50-ci illərindən başlayaraq 265 ildən çox müddət istifadə edilmişdir. Hər xəstə gündə 50-70 stəkan su içir. (Kuskov, A. S., 2004: s.15).

Macarıstanın özü çoxsaylı isti sularla zəngindir, istilik qənaətləri dünyanın hər yerində dəyərlidir. İndiki dövrdə Macarıstanda + 30 ° C-də yüksək templi suyu olan quyular var. Bütün ərazilərdə ümumi sulara giriş mümkündür. Avropada bəyənən Heviz Gölü, qışda 34-35 ° C və 26 ° C'dir. Gölün dibindəki palçıq ilıq su ilə qarışaraq ideal bir maddə formalaşdırır. Paytaxtda 11 duş və 12 spa var. Əlavə olaraq Heviz palçığından istifadə edərək istehsal olunan kosmetoloji palçıq da mövcuddur. Bu məhsullar içərisində maskalar, masaj kremləri, sabunlar, palçıq vannaları, kremlər, üz təmizləyicilər, bədən lasyonları da olur. İtaliya Montekatini Terme termal suyu ilə məşhurdur. Bu suyun xüsusiyyətləri lap qədim dövrlərdən insanlara məlumdur. Burdakı su bağırsaq problemləri, qaraciyər çatışmazlığını, böyrək xəstəlikləri, tənəffüs yollarının xroniki iltihabını sağaldır. Sözügedən termal suların ən çox faydaları üçün müalicə ildə iki dəfə həyata keçirilməlidir və hər müalicənin müddəti 5-12 gün olmalıdır. Leopoldina suyu ilə müalicə əsasən xroniki revmatizm hallarında aparılır. Suyun istiliyi 47 ° C-də saxlanılır və duşlarda palçıq müalicəsi tətbiq olunur. Qaraciyər çatışmazlığının müalicə etmək məqsədilə mineral su terapiyası və qaraciyər palçıq terapiyası hazırlanır. Palçıq müalicəsi içməli suyun faydalı təsirini dayandırmaq üçün istifadə olunur. İtaliyada ən məşhur otellərdən biri də Cənubi Tiroludur. Təsdiqlənmiş 32 mineral su qənaəti var. Mineral su ilə bol olan digər bir zona Meranodur. Radon suyu daha çox duyğu sistemini, oynaq xəstəliklərini, sümükləri və tənəffüs sahəsini müsbət təsir edir. İnsan bədənində ən yaxşı təsir klinik sistemlərdəki səlahiyyətli tərəfindən ən son klinik üsullarla tamamlanır. Bu müalicə, içməli su kimi bir sıra masaj, sarğı və müxtəlif dərmanlarla tamamlanır. Müxtəlif mənbələrdən gələn su fərdlər üçün möhkəm bir faydalı təsir göstərir. Karlovı Vary təbii sulu təbəqələrinin

temperaturu əsasən 31-73 ° C-dir. Günəş, okean və qum qarışığı, qəbuledilməz çərçivəni gücləndirmək üçün ideal aparatdır. Onların hər biri Misirdə Safağa adlı bir şəhərdə görüşdü. Safağa sularında çoxlu duz var. Buradakı mercanların miqdarı müxtəlif okeanlara nisbətən% 36 daha çoxdur. Suya girmək, məsələn, xəstəlik, əzələ gərginliyi, stres və halsızlıq, qan yayılması kimi məsələləri həll edir. Safağa tətbiq olunan müalicə növü klimatoterapiya adlanır. Tünd qum, okeanın altındakı vulkanik boşluqlarda baş verən uran, torium və kalium ehtiva edir və bu atrit ödem üçün misilsiz bir bərpaedici təsir göstərir. Aralıq dənizində SO₂, Fe, Mn olması ilə müalicəvi xassələrini nümayiş etdirir. Sahil boyu mövcud olan sanatoriyalar müalicə məqsədi daşıyır. Türkiyədə mövcud olan müalicəvi palçıqların çıxdığı bölgələrdən biri də Tuzla və Afyon Sandıklıdır. Su istifadə zamanı əlavə edilir və torpağı palçıqə dönüb tətbiq üçün hazırlanır. Misal üçün, hamam ənənələrində konvensiyalarında palçıq, əhəng daşı və vulkanik tüf istifadə olunur. Afyon-Sandıklı çamuru son dərəcə yüksək radioaktivliyə malikdir. Qan dövranını sürətləndirir. Digər bir palçıq növü Balıkesir-Susurluk-Kepekler palçıq və ya mineral su palçığı olaraq bilinən əsas palçıqdır. Bu palçıq göllərin dibində, dənizin dibində, axınların okeana töküldüyü ərazidə formalaşır. Bu bölgələrdən biri də Dalyandır. Lakin palçıqdan istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər görülməmişdir. Buna baxmayaraq turistik turlarda insanlar bu palçıqdan faydalanır. Palçıq müalicəsinin daha çox tətbiq edildiyi ən məşhur yer Ölü dəniz sayılır. Mineral palçıq S, Zn, N, karbohidrogenlər və digər bir sıra kimyəvi elementlərdən təşkil olunmuşdur. Türkmənistan, AR, Gürcüstan, Cənubi Saxalin, Taman yarımadasında J, Br, Zn tərkibli palçıqlar, Kamçatkada, Kuril, İtaliyada isə hidrotermal palçıq mənbələri mövcuddur. Almaniyada səhiyyənin göstədiyi xidmətin keyfiyyətinə görə beynəlxalq nüfuza sahibdir.

2.3. Azərbaycanca müalicə-sağlamlıq və turizm komplekslərinin inkişafına dair metodiki tövsiyələr

Turizm agentliyinin informasiya və ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri S.Vüqarın sözlərinə görə, sağlamlıq turizmində rəqabətin səviyyəsi və indeksi elektron vasitələrdən istifadənin artması sektorunda müsbət irəliləyişə səbəb olub. İEÖ marketinqi əhəmiyyətli bir səyahət kanalı halına gəldi. AR bundan faydalanaraq bir sıra xarici ölkələrdə reklam tədbirləri təşkil edə bilər.

2013-cü ildə rəsmi milli turizm saytı www.azerbaijan.travel istifadəyə verildi. Bu gün sayt yeddi dildə mövcuddur: Azərbaycan, Türk, Rus, Çin, İngilis, Fransız və Alman. 2015-ci ildə euronews.net saytında kiçik artırılmış reallıq bannerləri yerləşdirildi. Bu bannerlər sayəsində 8 milyon insan milli turizm portalımız olan www.azerbaijan.travel veb saytını ziyarət etdi və Azərbaycanda turizm haqqında məlumat oxudu. Xüsusilə dünyaca məşhur səyahət saytı HolidayCheck.com AR haqqında məlumatları özündə cəmləşdirir. Bu məlumat Alman dilində veb saytında yerləşdirilib. 2014-cü ildə CNN ölkəmizə dair videolar nümayiş etdirdi. Bundan əlavə, Türkiyə, Rusiya və Fransız kanallarında ölkəmizlə bağlı bir çox video nümayiş olunur. Mədəniyyət və Turizm kanallarında genişlənmiş reallıqla əlaqəli videolar təqdim olunur.

Nazirliyin rəsmi saytında lisenziyaların verilməsi prosesi müasir texnologiyalardan istifadə üçün lisenziya almaq üçün xüsusi portal vasitələrinin tələbi ilə baş verir. AR-nın turizmində bir sıra çatışmazlıqlar var, bu sektorda peşəkar kadr problemi var. Turizm sahəsindəki mütəxəssis İ.Musayevin sözlərinə görə, Norveçli elm adamları turizmin neftdən daha çox inkişaf etdirilməli olduğunu aşkar etdilər. Turizm ölkə iqtisadiyyatına böyük gəlir gətirir.

Məsələn, 3 ton neft bir turistin ölkəyə verdiyi zərərdən çox zərər verir. O cümlədən, hər bir turist 3 ton neftdən lap çox gəlir gətirmə imkanına sahibdir. İ.Musayevin fikrincə, sahəsi və əhalisi orta hesabla AR-nın sahəsinə və tərkibindəki əhali sayı ilə ekvivalent olan Avstriya turizmindən il ərzində 20 milyard dollardan da çox gəlir qazanır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, il

boyu tutqun havaya sahib yenilik edə bilməmişsə nəticə etibarilə düzgün idarəçilik olmamışdır. Ona görə ki, AR-nın turizm, əsasən də sağlamlıq turizminin tərəqqisi üçün kifayət qədər potensialı vardır. İşçiləri otellərdə masalara xidmət göstərməyə, ev təmizliyi qaydalarına alışdırmaq. Ancaq heç kim bunu öyrənmək istəmir. Otellər türklər və ya başqa bir ölkə tərəfindən idarə olunduğu üçün işçilər tərəfindən istifadə edilən başqa bir metod. Xüsusilə 4-5 ulduzlu otellər deyil, 2 və 3 ulduzlu otellər də tikmək lazımdır. Çünki bu otellərdə qiymətlər aşağıdır və nəticədə tələb çoxdur. Musayevin sözlərinə görə, ölkəmizdə 300-dən çox turizm şirkəti olmalı idi. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları tətillə Gürcüstana gedir və bu turoperator ölkəyə turizmin cəlb edilməsində maraq göstərmir. Turizmin tərəqqisi ancaq bir şirkətin yaxud qurumun işi deyil, bu sektorda dövlət miqyasında ciddi işlər görülməlidir. Sağlamlıq turizmində səfər etmək üçün olan ölkə seçimində turistin mütləq şəkildə baxmalı olduğu faktlar mövcuddur ki, nəticədə bu da xarici turistin ölkəyə səfər etməsinə və ölkə daxilindəki sağlamlıq xidmətindən çox razı qalaraq geri dönməsinə təsir göstərir. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizlik nəzərə alınan zəruri amildir. Ölkə daxilində siyasi sabitlik, qanunlara ciddi əməl edilməsi vacib məsələlərdəndir. Başqa bir problem isə sağlamlıq mərkəzlərində avadanlıqların yeniləri ilə əvəz edilməsi, sanitariya-gigiyenik qayda-qanunlara riayət edilməsi kimi faktorlardır. Hər bir işçinin geyimlərinin təmiz və eyni zamanda da səliqəli olması da turistin diqqət etdiyi mövzulardandır. Havanın təmiz olması da turistin diqqət etdiyi mövzulardandır. Havanın necə olması, isti yaxud soyuq olması deməkdir. Ərazi ziyarət etdiyiniz dövlətin havası sizin istəklərinizə uyğun gəlmirsə problemlər yarada bilər.

İnternet sağlamlıq turizminin təşkilində mühüm rol oynayır. İEÖ-də sağlamlıq turizmi marketinqi və mərkəz təbliği xəstəxana şəbəkələri ilə xəstələr arasında vasitəçi kimi fəaliyyət göstərən şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. ASC-nin sanatoriyasının sədri A.Ağasievın sözlərinə görə, ATPK-də 6-sı daimi, 2-si mövsümi olmaqla 8 sanatoriya fəaliyyət göstərir. Həmçinin 10 istirahət mərkəzi mövsümi olaraq işləyir. Bir sözlə, Azərbaycanda aparılan yenidənqurma işlərindən

sonra Günəşli, Abşeron, Bilgəh, Qaranquş-Naftalanda beynəlxalq standartlara uyğun Şıx sanatoriyası təşkil edildi. AHİK 2009-2018-ci illər üçün Kurortların İnkişafı Dövlət Proqramına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında sanatoriya­ların yenidən qurulması və abadlaşdırılmasına, sağ­lamlıq mərkəzlərinin yeni qaydalarla təşkilinə xüsusi diqqət yetirir. Müasir üslubda dizayn edilmiş bu sağ­lamlıq mərkəzləri insanlar tərəfindən sevilir.

Əsas məqsədimiz insanlara yaxşı xidmət göstərmək və sağlam yaşaya biləcəkləri mövzusunda onları tam şəkildə inandırmaqdır. AR-a turist cəlb etmək üçün 2017-ci ildə RF-nın bəzi şirkətləri ilə müqavilə bağlanıb. O cümlədən, maraqlı bir müalicə metodunun Azərbaycana gətirilməsi haqda fikirlər əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu müalicə talaseterapiya müalicəsidir. Bu müalicə növü dəniz yosunu istifadə edərək həyata keçirilir. Dəniz yosunu dərinə nəmləndirir, dərinə elastik edir. Dövlət, ölkəmizi turizm üçün əlverişli bir beynəlxalq səviyyədə dünyada tanımaq üçün istehlakçı və turizm sənayesinə istiqamətli aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər:

- Dövlətlərarası turizm sərgilərində özünüzü elan edin və Azərbaycanın milli stendini tanımağınızı təmin edin;
- Azərbaycan Respublikasında bir turizm sərgisi keçirmək və dünyanın ən böyük turizm istiqamətlərindən birinə çevirmək üçün ciddi işlər görmək;
- Həm yerli, həm də xaricdə turizm sənayesində məhsulumuzu dünyaya bir marka olaraq tanımaq;
- AR-də sağ­lamlıq turizmi sahəsi ilə əlaqəli məlumatlar, reklam və s. bu cür məlumatların ölkəmizin xaricə üzvlüyü vasitəsilə yayılması;
- İkitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığa dair dövlətlərarası konfransların, konqreslərin və simpoziumların təşkili.

Tədqiqatlara əsasən sağ­lamlıq turizmlərinin bəzilərinin ölkələrinə turist çəkmək üçün fərqli tədbirlər həyata keçirdiyini müəyyən etdik. AR-da da bu təcrübələrə əsasən bəzi nəticələr ala bilərik. Bunlardan bir neçəsinə baxaq. Misal

üçün, Hindistanda xarici dövlətlərdən turist cəlb etmək məqsədilə irəli sürülən təkliflər bunlardır:

1) Xarici dövlətlərdə tanınması-Turizm departamenti müxtəlif dövlətlərdə bir sıra turizm festivallarında iştirak edir və müxtəlif turizm təklifləri irəli sürərək insanları bura cəlb etmək üçün dünyaya açılır. Həmçinin əyalətlərin turizmini təkmilləşdirmək məqsədilə bu festivallara yerli və xarici səviyyədə müxtəlif dövlətlər də qoşulur;

2) Turizm ədəbiyyatı istehsalı - müəyyən bir istiqaməti reklam etmək üçün fərqli kitablar nəşr olunmalıdır. Ölkəyə gələn xarici vətəndaşlar məlumat ötürülməsi üçün müxtəlif bələdçi kitabları, afişalar, qovluqlarla təmin edilməlidir;

3) Liderlik təlimi - menecerlər və xidmət təminatçıları üçün xarici turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün təşkil olunmuş müvafiq təlim proqramları;

4) Turizm statistikasının toplanması - bu statistikanın öyrənilməsi xarici turistlərin problemlərinin və həll yollarının tapılmasına kömək edəcəkdir;

5) Departamentlər və özəl şirkətlər - müəssisələr arasında əlaqə olmalıdır.

Turistlərin ticarət baxımından istədikləri problemlə qarşılaşmasını təmin edən şöbələr olmalıdır. Çoxsaylı səyahət xidmətlərindən məsul olan bir şöbə və səyahət agentləri olmalıdır. Uzun müddət turizm konkret inkişaf kimi qəbul olunurdu. Başqa sözlə, turizm yalnız planlı bir sahə deyil, yalnız yaxınlaşır və sahibkarlar sonradan vəziyyətdən istifadə edəcəklər. Hal-hazırda turizm əyalətləri, əyalətlər, millətlər və ya icmalar turizm strategiyaları inkişaf etdirmişdir. Bunu həyata keçirmək üçün bəzi fikirlər:

- Turizm sahəsində dövlət və özəl tərəflər arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi. Səyahət edənlər, hər hansı bir turizm elementinin xalqa açıq və özəl mülkiyyətə sahib olmasından şübhələnmirlər və bu barədə heç düşünmürlər;

- Strategiyanızı, rəqabətinizi inkişaf etdirin. Digər səyahət şirkətlərinin nə etməsi vacib deyil. Önəmli olan turizm bölgənizin nə etməsidir. Planınızı hazırlayarkən özünüə sual verin: Sizi başqalarından fərqləndirən nədir? Niyə

turistlər müalicə üçün yanınıza gəlməlidir? Güclü və zəif tərəfləriniz nələrdir? Marketing planını düzgün qurub-yaratmadığınızı bir daha nəzərdən keçirin;

- Adətən turizm sənayeləri sənayenin yalnız daxilində fəaliyyət göstərən insanlardək uğurlu olduğunu unudur. Turizm üçün uzun müddət lazımdır, bununla yanaşı böyük səbr lazım olur və zehinə, bədənə yüklənir. Qısacası, turizm mütəxəssislərinin də insan olduğunu unutmaq lazımdır. Enerji tükənə bilər və bacarıqlarını çoxaltmaq üçün mütəmadi olaraq fürsətlər tələb edirlər. Təhsil üçün sərf edilən vaxt müştəriyə lap yaxşı xidmət göstərilməsinə səbəb ola bilər. Müalicə vasitələrinin olduğu bölgələrdə yeni dövrün standartlarına uyğun sanatoriya-kurortlar ərsəyə gətirilməlidir. O cümlədən, vasitələrdən səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır Müalicə mərkəzlərinin tanınması üçün informasiya kitabçaları tərtib olunmalıdır. Bu məqsədlə, əvvəlcə ölkədə kurortlar təbliğ edilməlidir. Yerli o cümlədən, xarici turizm müəssisələrinin də müalicə mərkəzləri ilə birlikdə əməkdaşlığını təmin etmək zəruridir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu təcrübəni bir xeyli dövlət tətbiq edir.

2.4. Azərbaycanada müalicə-sağlamlıq xidmətləri sahəsinin səmərəli inkişafı üçün təşkilati və iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması

Dünyada bütün ölkələrin keçmişdə sağlamlıq turizmi, bölmələri və müalicələrində ixtisaslaşdığı istiqamətlər var. Çatdırılma və texnologiyanın olduğu bir yerdə geridə qalan tək şey, keyfiyyət, uyğunluq və yaxşı xidmət ilə dövlətlərin özlərini sağlam göstərmələridir. Tibbi müalicə üçün ildə ortalama 1,2 milyon turist Taylandı ziyarət edir. Tayland, estetik müalicə sahəsində ixtisaslaşmış səhiyyə turizmində ən iddialı ölkələrdən biridir. SPA fizioterapiya və psixoterapiya sahəsində digər dövlətləri qabaqlayır. Azərbaycana bu qədər turist cəlb etməsinin əsas səbəbi Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərə kimi ölkələrdə təlim keçmiş mütəxəssislərin olmasıdır və bunun zəif səbəbi ABŞ və İngiltərə kimi ölkələrdə təhsil alan mütəxəssislərin olmasıdır. aşağı qiymətlər və yüksək keyfiyyətli xidmətlər. Bangkokdakı Bumrungrad Beynəlxalq Xəstəxanasında 55 ixtisas üzrə

800-dən çox həkim çalışır və gündə 1000-dən çox xarici turistə xidmət göstərir. Tibbi turizm araşdırma müdirinin sözlərinə görə, hər il 3000-dən çox amerikalı müalicə üçün əyalətə gedir. Sağlam turizm 439 milyard dollar dəyəridir. Yaxın 10 ildə dünya əhalisinin 3-4% -i sağlamlıq səbəbi ilə digər ölkələrə səyahət edəcək və bu da illik 26% artacaq. Bu təxmin VISA və Oxford Economics tərəfindən verilən məlumatlara əsaslanır. VISA hesabatında, yaxın 10 ildə 340 yeni beynəlxalq hava limanının yaradılması kimi böyümənin səbəbləri əlavə edildi və tibbi səyahət bazarının 2025-ci ilə qədər 2 trilyon dollara çatacağı vurğulandı. VISA və Tibbi Turizm İndeksi, səhiyyə ehtiyaclarının yaxın 10 ildə Çin əhalisini ABŞ-la əvəzləyəcəyi gözlənilir. Qeyd olunur ki, 2025-ci ilə qədər səyahət edənlərin% 14-ü daha yaşlı olacaq. Sağlamlıq turizmi sənayesində davamlı inkişaf müşahidə olunur. 2012-2016-cı illərdə Qərbi Avropada səhiyyə bazarı 14 milyon avrodan 16 milyon avroya yüksəldi. Bu rəqəmlər Euromonitor tərəfindən tərtib edilmişdir. 2016-cı ildə Fetscherin & Stephano tərəfindən tərtib edilən bir göstəriciyə görə, Kanada (75.8) sağlamlıq turizmi sahəsinə liderlik edir. İngiltərə (73.6) və İsrail (73.2) yerində. Beynəlxalq Tibbi Araşdırmalar Mərkəzinin məlumatına görə, Avropada ən populyar səhiyyə turizmi yerləri İngiltərə (75.86), 56 Almaniya (72.8) və Fransa (70.23), İspaniya və İtaliyadır. 2013-cü ildən 2017-ci ilə qədər Almaniya 13,8 milyon turistlə sağlamlıq turizmində liderdir. Qalanları Rusiya (8,6 milyon) və Fransa (8,4 milyon) tərəfindən işğal edilmişdir.

Orta hesabla Amerikanın mövcud tibbi turizminin 40% -i diş müalicəsinə yönəlmişdir. Kosta Rika, Amerikalı turistlər üçün diş müalicəsinin yarı qiymətə verildiyi məşhur bir yerdir. Amerikadakı iri sövdələşmələrin qiyməti. ABŞ-da bir diş implantasiyası proseduru 10.000, Kosta Rikada isə 4.000 dollardır. 2017-ci il ərzində İsraili turistlər ziyarət etdi, bu da əvvəlki ilə nisbətən 700 min nəfər və ya 25% çoxdur. Turistlər əsasən beş ölkədənir: ABŞ, Rusiya, Fransa və Böyük Britaniya. Turistlərin yüzdə elli üçü xristianlar, beşdə biri yəhudilər, qalanları başqa inanc və ya məzhəbdən olan insanlar idi. 2017-ci ildə turistlərin 42% -i ilk dəfə İsraili ziyarət etdi. Turizm Nazirliyinin 2017-ci ilin əvvəlində verdiyi

məlumata görə, turistlər İsraildə olduqları müddətdə 1600 dollar xərcləyirlər. Beynəlxalq Sağlamlıq Turizmi Dinamikasının bir araşdırmasına görə, klinika 2017-ci ildə 84 milyard dollar gəlir əldə etdi və hər il orta hesabla 13 milyon insan xaricdə tibbi yardım axtarır. Çatdırılma və eyni zamanda da yerləşmə xidməti ilə birləşdirilmiş səyahət başına 3700 ilə 5000 dollar arasında dəyişən bir xərc müəyyən edilmişdir. Meksikada sağlamlıq turizmi 2008-ci il ərzində 2,8 milyard dollara, 2016-cı il ərzində 4,6 milyard dollara, 2017-ci il ərzində isə 5 milyard dolların üzərinə çıxmışdır. Amerikada olan bütün texnologiyalar və əməliyyatlar Meksikada mövcuddur. Burada xəstəxanalarda faydalı sığorta sistemi mövcuddur. Dış və yüksək çəki xəstəliyinin rekord bir müddət ərzində müalicə edilməsi məhz burada mümkündür.. Hindistan sağlamlıq turizminin tanındığı yerlərdən biri kimi ön sıralarda yer alır. Burada turist axınlarının artması səbəblərindən biri Banqladeş, Myanma, Pakistan kimi daha zəif tərəqqi etmiş səhiyyə xidməti olan dövlətlərdən gəlməsidir. Misal üçün, Medikal Turizm Resurs üzrə çatışmazlığı xərclərinin Amerikada 140 000 dollar, Hindistanda isə 14 000 dollar olduğunu qeyd etmişdir. İl ərzində 100 000- dən çox turistin axın etməsi nəticəsində xarici turistlərə müalicə xidməti göstərən 2 milyard dollarlıq bir sektora malikdir. Bəzi ölkə sakinlərinin rahat ölkəyə nüfuz etməsi üçün məhdudlaşmalar ləğv edilmişdir. Qərb sağlamlıq mərkəzləri ilə müqayisə edildikdə daha az qiymət ilə göz əməliyyatı, sümük iliyinin köçürülməsi, ürək əməliyyatı edir. Sinqapur nisbətən bahalı da olsa dünya üzrə ilk sıralarda olan tərəqqi etmiş xəstəxana sistemlərindən birinə malikdir. Xərçəng xəstəliyinin müalicəsi üçün bir çox xüsusi proseslər vardır. Burada uzunömürlülük İngiltərədəkindən çox qeydə alınmışdır. Yer üzünün ən aşağı uşaq ölümü rəqəminə malikdir. Sinqapurdakı klinikaların və tibb mərkəzlərinin əksəriyyəti beynəlxalq akkreditasiya və standartlaşdırma təşkilatları tərəfindən akkreditə edilmişdir. Qlobal sağlamlıq turizmi dünyada sərhədyanı marketinq fəaliyyətini genişləndirir. Sağlamlığın dəyəri artdıqca daha ucuz alternativlər ortaya çıxdı. Bu illər ərzində səhiyyə sektoru da xəstə mərkəzli bir sistemdən müştəri mərkəzli bir sistemə keçdi. Bu turizmdə idxal edən ölkə

istehsalçı, ixracatçı isə tibbi xidmətin təminatçısıdır. Bu istiqamətdə əsas məqsəd DDC-dir. Son vaxtlar səhiyyə əksər DDC-lərin iqtisadiyyatında xüsusi yer tutur. 2015-ci ildən etibarən Kuba iqtisadiyyatı, sağlamlıq turizminə ev sahibliyi edən ölkələrdən biri olaraq ildə ortalama 24 milyon dollar gəlir gətirir.

Tayland 2002-ci ildə 600.000 turistdən 503 milyon dollar qazandı. Hamısı sağlamlıq turizmi sənayesində ziyarət edəcəyi ölkələr haqqında məlumat toplamaq üçün araşdırmalar apardı. Onların 72% -i internet vasitəsilə, 11% -i ailə həkimlərinin tövsiyəsi ilə, 7% -i dostlar və tanışlar vasitəsi ilə, 7% - xəstəxanaya göndərişlər və 1% - televiziya və reklam vasitəsi ilə tibbi xidmətin göstəriləcəyi vəziyyəti müəyyənləşdirir.

Səyahət və turizm sahəsi qlobal iqtisadiyyata 2016-cı ildə 7,5 trilyon dollardan çox gəlir qazandıran yer üzünün ən iri sənayelərindən biri hesab edilir. Sözügedən il nəqliyyat, əyləncə, yerləşmə və turistik yerlər ilə birgə sənayenin iqtisadi təsiri orta hesabla 2,4 trilyon dollar təşkil edirdi. Qlobal turizm sektoru hər il davamlı inkişaf göstərir. Dünyadakı ümumi turist sayı 2005-ci ildəki 526 milyondan 2015-ci ildə 1,18 milyarda yüksəldi. Bu rəqəmin 2013-cü ilə qədər 1,7 milyardı keçəcəyi gözlənilir.

Son vaxtlar Avropada tibbi turizmdə artım müşahidə olunur və bu da yeni sağlamlıq turizmi növlərinin yaranmasına səbəb olur. Tibbi turizm yolu ilə müasir inkişaf AB-də də qanuni təsir göstərmişdir. Son vaxtlara qədər avropalılar beş ölkəni seçdilər: İspaniya, Almaniya, Fransa, İngiltərə və İtaliya. 2014-cü ildə Amerika vətəndaşları üçün müalicəyə pulsuz girişi təmin edən yeni bir Sərhədsiz Sağlamlıq Avropa Direktivi qəbul edildi. Bunun ardınca müasir bir dövlət ödənişli turizm bazarının ortaya çıxması və Orta Avropadan Çexiya, Polşa, Macarıstan və Rumıniya kimi yeni iştirakçılar meydana çıxdı. Bu xəstələrin xaricə səyahət etmələrinin səbəbi, tibbi xidmətlərin mövcudluğu, keyfiyyətli və ucuz müalicə və ölkələrində mövcud olmayan səyahət imkanları idi.

2016-cı ildə Transparenc Market Research-un qlobal səyahət bazarı araşdırması bu bazarın 2013-2019-cu illərdə orta hesabla 32,6 milyard dollar təşkil

edərək 17,80% CAGR səviyyəsində artacağını təxmin etmişdir. Regional olaraq sağlamlıq turizmi bazarı Avropa, Asiya Pasifik, Şimali Amerika, Latin Amerikasası və Yaxın Şərqlə bölünə bilər. Asiya-Sakit okean bölgəsi qlobal sağlamlıq turizm bazarında liderdir, onu Avropa, Latin Amerikasası, Afrika, Şimali Amerika və Yaxın Şərq izləyir. Gəlir baxımından Tayland, Asiya-Sakit okean bölgəsində, İngiltərə, Almaniya, Fransa və Avropada əsas pay sahibidir. Şəffaflıq Bazarının Tədqiqatına görə, qlobal sağlamlıq turizmi bazarı 2016-cı ildə 44,35 milyard dollar idi və 2017-2025-ci illərdə 160,7 milyard dollara çatacağı proqnozlaşdırılır. (Növrəli T., 2010: s.63).

Turizm sektorunda dövlət siyasəti xüsusi turist sənayesinin təşkil edilməsinə, tərəqqisinə dəstək verən tədbirlərdir. Dövlət strategiyasını təşkil etmək məqsədilə turizm strategiyası tərtib olunur. Strategiyada turizmin təkrar təşkil edilməsi, məqsədə nail olmaq üçün səmərəli metodlar, dövlət proqramlarının səfərbərliyini özündə əks etdirir. AR müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni tərəqqi yolunda mühüm addımlarını atdı. Açıq bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə müasir irəliləməyə doğru əhəmiyyətli addımlar atdı. Açıq bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı yeni dövlətlərlə siyasi münasibətlər quruldu və dinc razılaşmalar əldə edildi. Konkret olaraq, səyahət sənayesi sahəsində yeni işlər görülmüşdür. 1999-cu ildə inanılmaz qabaqcıl H.Əliyev tələbi əsasında alınan Turizm Qanununun bu işlərdə yeri var. 2002-2005-ci illər ərzində AR-da turizmin yaxşılaşdırılması proqramı növbəti illərdə bu bölmənin inkişafında mühüm rol oynadı və dövlətin dünya turizm sənayesi bazarına qəbul edilməsi üçün çərçivə yaratdı.

2002-ci ildən etibarən Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisi Azərbaycanda ardıcıl olaraq hazırlanır. Konkret olaraq, millətimizin səyahət sənayesi varlıqları, bu bölgünün AR-da irəliləməsini göstərən materiallar bəzi tanış olmayan təqdimatlarda nümayiş etdirildi. Dövlət Proqramlarından biri AR-da 2007-2017-ci illər üçün turizmin tərəqqisinə aid hesab edilir. Bu proqramda turizm sektorunda kadr imkanlarının çoxalması, turizm resurslarından doğru şəkildə istifadə olunması, bu sektorda dövlət siyasətinin yaradılması kimi məsələlər özünü biruzə

verir. Müalicə sağlamlıq turizminin ərsəyə gətirilməsində əsas işlər müalicə resurslarının tədqiq edilməsi, onların yerləşdiyi bölgələrdə sanatoriya-kurort müəssisələrinin qurulması və s. aiddir. Bu ərazilərin beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasında həmin ərazilər barəsində informasiyalar olan nəşrlərin, reklam materiallarının təşkil edilməsi, kurortta müvafiq simvolik suvenirlərin ərsəyə gətirilməsi və s. işlər görülməsi xüsusi rol oynayır.

AR-da uyğun coğrafi mövqeyin, tarixi mədəniyyət abidələri, faydalı mineral bulaqlar, zəngin milli mətbəxin mövcud olması turizmin tərəqqisinə stimül verən faktorlardır. Ancaq 1950-1960-cı illər ərzində SSRİ-də olan dövlətlər içərisində ən zəif turizm dövləti bizim ölkə idi. Dövlət başçısının 2010-cu ildə verdiyi fərmana görə AR-da 2010-2014-cü illər ərzində turizmin tərəqqisinə dair Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. 2010-2015-ci ildə ölkəyə səfər edən turistlərin sayında 8,4%, turizm sektorunda obyektlərin sayında 4,6 %, bu sahədə ölkə əhalisinin məşğulluğunda isə 5 % artım olmuşdur (Мамедов Д.А., Солтанова Х.Б., Рагимов С.Х., 2002: s.11).

2015-ci ilin axırlarında neftin öz qiymətində müşahidə edilən azalma qeyri-neft sahəsinin tərəqqi etdirilməsi zərurətini yaratdı. Nəticədə turizmin tərəqqisi üçün xüsusi işlər görülməyə başladı. Başqa dövlətlərdəki kimi AR-da da turizmin tərəqqisi, axın edən turistlərin sayının çoxalması üçün bəzi tədbirlər görülür. Və beləliklə, hər il müsbət istiqamətdə nəticələr əldə edilir. Son vaxtlar Azərbaycana ərəb və asiyalı turistlər gəlir. Turizmin inkişafındakı bu cür nəticələr infrastrukturun, sanatoriya və tətillik kəndləri və otel zəncirlərinin yenilənməsi, beynəlxalq sərgilərin, tədbirlərin, ölkədə həyata keçirilən dövlət proqramlarının təsiri ilə əlaqədardır.

İlk Avropa Oyunları, Formula 1 və digər dövlətlərarası tədbirlər sayəsində turistlərin ölkəyə marağı artır. Azərbaycan Respublikasının dərman ehtiyatları 19-cu əsrin əvvəllərində öyrənilsə də, əvvəlki dövrlərdə də buraya axın edənlər burada dərman mənbələri alırdılar. Bu günlərdə ölkəmizdə dünyaca məşhur tibb mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu istiqamətdə mühüm vəzifə sağlamlıq

mərkəzlərimizin dünyada tanınması və ölkəyə turist cəlb etmək üçün PR kampaniyalarının və ümumi tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu sektorda maraqların qorunmasına xüsusi ehtiyac var. Ölkəmizdəki Sağlamlıq və Termal Turizm dəstək Assosiasiyasının bu sahənin tərəqqisi üçün gördüyü tədbirlərə, tətbiq olunan projelərə nəzər salsaq vacib işlərin həyata keçirildiyini görmək olar. Assosiasiya sağlamlıq mərkəzlərinin mövcud olduğu ərazisi, burada əyləncə proqramları, ətraf bölgələrə xüsusi ekskursiyaların təşkil edilməsi, müalicə xidmətləri və xidmət personalı barəsində informasiyalar yerləşdirilmişdir kataloqlar tərtib olunması işində fəaliyyətə göstərməyə başlamışdır. O cümlədən, müalicə resurslarının olduğu əraziləri göstərən xəritəsi də tərtib olunur. Assosiasiyasının Masallı və Naftalan üçün təşkil etdiyi infoturlar da sağlamlıq turizminin tərəqqisi yolunda xüsusi rol oynayır.

Prezident 6 dekabr 2016-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikasının digər ölkələrlə əməkdaşlığının gücləndirilməsi, bu sahədə mövcud şirkət və müəssisələrdə xidmət standartlarının və keyfiyyətin artırılması və s. Haqqında bir sərəncam verdi. "Müalicə təşviq tədbirlərini əhatə edir" kimi vacib məsələlər. sağlamlıq turizmi: 2017-2020-ci illər üçün plan Turizm Agentliyi tərəfindən tərtib ediləcək. Bu plana görə, təbii sərvətlərin istifadəsi Qəbələ, Masallı, Lənkəran kimi digər ərazilərdə də planlaşdırılır. Fəaliyyət planı, sağlamlıq turizminin inkişafına təkan vermək üçün 2020-ci ildən dərhal sonra həyata keçirilmək üçün hazırlanmışdır. Naftalan yağının dövlətlərarası kontekstdə təbliği üçün tədbirlər görülməkdir. Dərman yağından yeni kosmetika və kosmetik məhsullar yaradılması, marketoloqların köməyi ilə bu məhsulları turistlərə tanıtmaq və bu məhsulları yerli və xarici turizm mərkəzlərində nümayiş etdirmək planlaşdırılır. Bu malların ərsəyə gətirilməsi məqsədilə peşəkar mütəxəssis və alimlərdən təşkil edilən araşdırma qrupu olmalıdır və malları üzərində AR turizminə aid informasiyalar yerləşdirilməlidir. Müalicə mənbələri olan ərazilərə qısamüddətli turlar təşkil olunmalı və aidiyyəti müəssisələrin və idarələrin də bu planlarda iştirak etməsi dəstək görməlidir. AR-da kurort işlərinin təşkil edilməsi və

təkmilləşdirilməsi sahəsində dövlət siyasəti yürüdüür. Bu dövlət siyasətinin yardımını ilə tərəqqi etmiş turist kompleksi ərsəyə gətirilmişdir. İnsanların istirahəti, müalicəsi, sağlamlığının təmin olunması nöqteyi-nəzərindən vacib rol oynayan sanatoriya-kurortlar ölkə əhalisinin məşğulluğunun çoxalması, bölgənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin, infrastrukturun, xidmət və başqa sektorların tərəqqisi prosesində də xüsusi rol oynayır. Kurortların təşkil edilməsi sahəsində ən vacib iş kurort-sanatoriya şəbəkəsinin yenisi ilə əvəz edilməsi, dünya miqyasında təşkil edilməsidir. Bu işlərin görülməsini dövlət miqyasında tənzimləmək üçün AR-da kurortların 2009-2018-ci illər ərzində tərəqqisi üzrə Dövlət Proqramı qəbul olundu. Proqramda gələcək dövrlərdə aşağıdakı nəticələrin olması nəzərdə tutulmuşdur:

- Ölkə daxilində təbii müalicə resurslarının doğru şəkildə qiymətləndirilməsi;
- Ölkədə müalicə-sağlamlıq ocaqlarının dünya miqyasında tərəqqi etməsi;
- Sanatoriya-kurort şəbəkəsinin tərəqqisi bu sahə ilə əlaqəli başqa sahələrin də tərəqqisinə təsir göstərməsi;
- Sanatoriya-kurort ocaqlarının müalicə tədbirlərinin və kadr imkanlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi sayəsində bəzi xəstəliklərin nisbətən azalması;
- Bu sahədəki irəliləyiş nəticəsində ölkəni dünyaya tanımaq üçün imkanlar yaradılacaq və turistlər və aztəminatlı ailələr bu xidmətdən istifadə edəcəklər;
- Sanatoriya kompleksləri şəbəkəsinin inkişafı və bu kurortların mövcudluğu ilə eyni vaxtda bitişik ərazilərdə yaşayan insanların məşğulluğunun artması nəticəsində gəlirin artması.

9 iyun 2017-ci il tarixində Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafında sağlamlıq turizmin əsas rolu və turizm məhsulu olaraq turizm müəssisələri şəbəkəsində satış praktikasına dair konfrans keçirildi. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə və Termal Turizmə Dəstək Assosiasiyasının rəhbərliyi ilə kurortlar və turizm təşkilatlarının iştirakı ilə keçirilən konfrans sağlamlıq turizminin gələcək inkişafına və beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiyasına dəstək olmaq məqsədi daşıyırdı. Konfransda Prezidentin müxtəlif illərdə imzaladığı sərəncamların və dövlət proqramlarının onun bu sahəyə daim qayğı göstərdiyini göstərir. AHİSTA

prezidenti R.Quliyevin sözlərinə görə, ölkəmizdə təbii sərvətlər və turizmin inkişafı üçün xüsusi şərait mövcuddur. Bu sektor hər il böyük bir böyümə gördü. 2016-cı ildə Qalaaltı kompleksinin Avropa Tarixi Termal Şəhərlər Birliyinə seçilməsi bu sektorda uğurdur. Konfransdakı Milli Məxlisin nümayəndəsi olan İ.Əliyevn dediyini əsas götürərək vurğulamalıyıq ki, turizmi tərəqqi etdirərkən AR-da müalicə turizmini brend kimi inkişaf etdirmək və dünya miqyasında tanıtmək zəruridir. Burada turizmə təkəcə biznes gözü ilə baxmaq yalınışdır. Bu işdə isə sağlamlıq mərkəzlərinin və təbii resursların düzgün şəkildə təbliğ edilməsinə tələb yaranır. Bu hədəfə çatmaqla cəlbedici bir turizm məkanı ola bilərik. Ölkəmizə turist cəlb etmək üçün bəzi tədbirlər görülür. 5-10 il əvvəl Azərbaycanda 30 turizm biznesi varsa, bu gün 120-dən çoxdur. Turizm Universiteti bu sektorda kadrların keyfiyyətini artırmaq üçün digər ölkələrə fərdi təcrübə müraciətləri göndərir. Bundan əlavə mütəşəkkil turizm portalı www.azerbaijan.travel otellər, turizm müəssisələri, turizm zonalarının təbiəti və ölkə daxilində nəqliyyat haqqında məlumat əldə etmək üçün vacib bir vasitədir. Digər ölkələrdə turizmi təbliğ etmək üçün veb saytlarda elektron bannerlər yerləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında turizm sektoru turizm sektoru tərəfindən dəstəklənmişdir ki, bunlardan biri də 2003-cü ildə ölkənin əyalətində turizm marşrutunun yaradılması idi. Bir sözlə, 7 turizm marşrutundan 4-ü sas, 3-ü isə əlavədir. Əhəmiyyətli marşrut Balakən-Bakı, Xaçmaz-Bakı, Astara-Bakı, Qazax-Bakıdır.

Azərbaycan 2020: Gələcəyiniz Baxış Prezidentin Konsepsiyası 29 dekabr 2012-ci il Prezidentin Fərmanı ilə yapışdırıldı. Konsepsiya qeyri-neft sektorunun inkişafına, yeni ofislər açmağa və bəzilərinə şansları artırmaq üçün töhfə verdik. Davamlı iqtisadi artım, ölkə əhalisinin rifahının təmin edilməsi, ölkənin resurslarının və imkanlarının qiymətləndirilməsi və vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması kimi məsələlər konsepsiyanın strateji hədəfi kimi ön plana çəkilməlidir. Konsepsiya turizmin inkişafı, iqtisadi böyümədə rolunun artması, adambaşına düşən gəlirdəki payının artması, bölgələrdə turizmin inkişafına xüsusi dəstək, Xəzər dənizinin turizm potensialının qiymətləndirilməsi tədbirləri və

qanunvericiliyin tətbiq edilməsini qeyd edir. Turistik yerlərdə hava limanı və dəmir yolu nəqliyyatının yaradılması və inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlər bu sektorun xüsusi inkişafı üçün şərait yaradacaqdır. (Статистические показатели Азербайджана, 2015: s. 392).

Göstəricilərə görə 2010-2012-ci illərdə qeyd edilməlidir. Turistlərin sayı artdı. 2012-ci ildə 2 il əvvələ nisbətən 23,4 % artım olmuşdur. 2013-cü ildə azalma, eyni zamanda 2014-2015-ci illərdə artım, 2016-cı ildə isə 13% azalma olmuşdur. Sanatoriyalarda istirahət edənlərin sayı baxımından fərqli göstəricilər müşahidə edilmişdir. 2011-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə azalma olmuşdur. 2012-2013-cü illərdə artım nəzərə çarpırdı. Ancaq sonrakı 2 ildə bir azalma var idi və 2016-cı ildə əvvəlki ilə nisbətən 13% ikinci bir artım oldu. 2016-cı ildə turistlərin 21 faizinin sanatoriyalarda qaldığını da qeyd etmək lazımdır. İşçi qrup sağlamlıq turizminin inkişafı və təşkili üzrə Turizm Şurasının üzvüdür. Fuad Nağıyevin sözlərinə görə, Quba və Qusarda turizmin təşkili üçün xüsusi tədbirlər görülür. Sağlamlıq turizmi üçün başqa fürsətlərin olduğu yerlərdə infrastruktur yeniləri ilə əvəz olunur. 2018-2020-ci illər üçün Sağlamlıq Turizminin İnkişafına dair Tədbirlər Planı layihəsi hazırlanmışdır. Plan dövlətlərarası təcrübə nəzərə alınmaqla tədbirləri nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Naftalan, Duzdağ və Qalaaltı kurortları beynəlxalq səviyyədə dövlətlərarası sertifikatla təmin ediləcəkdir.

Qlobal Sağlamlıq Turizm Forumunun növbəti Forumu 22 fevralda keçirildi. Forum BƏƏ-nin Dubay şəhərində keçirilib. Qlobal Sağlamlıq Səyahət Forumuna ortalama otuz ölkədən nümayəndə qatıldı. 500 iştirakçıdan 65-nin iştirak etdiyi forum Dubay Əmirliyinin himayəsi altında keçirilib. Azərbaycandan AHISTA koordinatoru Mirağa Seyidovdur. Açıılışdan dərhal sonra xalq sağlamlığı turizmi və onların elektron məlumatları haqqında təqdimat materiallarını nümayiş etdirən bir stend təşkil edildi. Nümayiş 2 gün davam etdi. Sözügedən mövzular akreditasiya, sağlamlıq turizmi ölkələri arasındakı əlaqələr, ümumi sağlamlıq turizmi, brendləşmə, sağlamlıq turizm destinasiyaları və s. -dir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA SƏHIYYƏ TURİZMİNİN İNKİŞAFINA DAİR ARAŞDIRMA

3.1. Araşdırmanın məqsədi

Sağlamlıq turizminin tərəqqi etməsi məqsədilə xüsusi imkanları olan ölkəmizdə bu turizm növü SSRİ-də ciddi şəkildə tədqiq edilmişdir. Daha çox bilsəydik, burada ölkəmizi beynəlxalq səviyyədə tanıtmmaq üçün şirkətlər yaradıla bilərdi. 1987-ci il statistikasına əsasən, Azərbaycan Respublikasına səfər edən turistlərin 60% -i sağlamlıq səbəbi ilə səyahət etmişdir. Ancaq sonrakı SSRİ-nin dağılması, Qarabağ problemi və müharibə zamanı qaçqınların sanatoriyalara yerləşdirilməsi sağlamlıq turizminin inkişafında gecikmələrə və maneələrə səbəb oldu. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə və Termal Turizmə Dəstək Assosiasiyasının və Minilliyin Turizm Müəssisəsinin rəhbəri R.Quliyevin sözlərinə görə, sağlamlıq turizmi Azərbaycan Respublikası üçün əsas istiqamətdir. Öz nefti ilə tanınmış Naftalanın tərəqqisinə zəmin yaradan amil neftin çıxdığı yerdə istifadə olunmasıdır. Ona görə ki, müalicəvi nefti çıxdığı məkandan başqa yerə apardıqda təsiri nisbətən zəifləyir. Eyni zamanda da mineral sular eyni xassəlidir. Bu səbəbdən də turistlər bu müalicənin olduğu bölgəyə səfər etməklə yaxşı nəticə ala bilərlər. Azərbaycan üçün sağlamlıq turizminin digər müsbət cəhəti onun mövsümi olmamasıdır. İstənilən vaxt turistlərin gəlişi müntəzəm girişi təmin edir. Quliyevin sözlərinə görə, təkliflərindən biri də Lerik, Qax və İsmayılıda köhnə sanatoriyaaların yenidən təşkili və yeni müalicə mərkəzlərinin yaradılmasıdır. O cümlədən, əsas hədəfimi uyğun bir bazarın öyrənilməsi, tələbatın təyin edilməsi və bu dövlətlərdən turistlərin axın etməsini təşkil etmək üçün xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu turizm bazarları MDB dövlətləri, postsosialist məkanı və malımızı tanıyan başqa dövlətlərə aiddir. Sağlamlıq turizminin tərəqqisinin əsas səbəblərini müəyyən etmək üçün edilən araşdırmalar beynəlxalq kitablarda xüsusi yer tutur. Sağlamlıq turizminin inkişafı amilləri əlavə dəyəri, aşağı maliyyə

xərcləri və yüksək keyfiyyətli xidmətlərə ehtiyac, valyuta gəlirlərindən gəlirin artırılmasına yönəldilən istiqamətlərin olması və daim dəyişən amillərdir.

İqtisadiyyat, infrastruktur, insan resursları, qaydalar, təcrübə, reklam, investisiya imkanları, dil və kommunikasiya, sağlamlıq mərkəzləri və cazibə yerləri sağlamlıq turizminin tərəqqisi üçün qiymətləndirmədə əhəmiyyətli amillərdir.

Ümumilikdə araşdırmanın əsas məqsədi sadalanan faktorları nəzərə alaraq ölkəmizdə səhiyyə turizmini tədqiq etməkdir.

3.2. Araşdırmanın obyektı

Araşdırmanın obyektı Azərbaycanın müalicə-sağlamlıq turizmi sahəsində mühüm rola malik Naftalan xidmət müəssisəsidir.

Naftalanda mövcud olan neftin müalicəvi təsirini göstərən səyyah Marko Polo bu yağ üçün insanların çox uzaq məsafələrdən səfər etdiyini, yağın tək-cə məlhəm olduğunu, qida kimi istifadə olunmadığını vurğulamışdır. Yazılarında deyilir ki, dövələrə yağ sürtülsə, qaşınma aradan qalxacaq. Naftalan yağı 18-ci əsrə qədər əllə qazılmış quyulardan əldə edilmişdir. 1890-cı ildə istehsalda qlobal neft gəlirliliyini yenidən artıran bir yenilik oldu. Neft sənaye üsulu ilə hasil edilirdi. Bu vacib yeniliyi E.İ.Yeger adlı alman mühəndisi etmişdir. Debiti yüksək olan və 4 mənbdən hasil edilən neftin əsasında kurortun yerləşdiyi bölgədə müalicə mərkəzləri olur. AR sağlamlıq turizmində xüsusi imkanlara malik olub, təzə sərmayələrin qoyulması turizmin tərəqqisi və fərqliliyi üçün önəm tələb edir.

Yeni turizm şirkətlərinin sayı artırılmalı, səyahət xidmətlərinin keyfiyyəti yüksəldilməli, təcrübəli və savadlı kadrların mövcudluğu üçün tədbirlər görülməli, turlar təşkil edilməli və sağlamlıq turizmi sahəsində uğurlu ölkələrin təcrübələrindən istifadə edilməlidir. Naftalanda kurort reklamının yaxşılaşdırılması turist sayının artırılması üçün zəmin yaradılması vacibdir. Bu tədbirlər kontekstində yaranan tərəqqi AR iqtisadiyyatına ciddi təsir edəcəkdir və nəticədə ölkə daxilində sağlamlıq turizmi xüsusi bir sektor kimi fəaliyyət göstərəcəkdir.

Naftalan kurortunun xarici dövlətlərdə tanındılması ilə bağlı problemlər vardır. Bu problem xarici dövlətlərdən Naftalana səfər edən turistlərin az olmasına və eyni zamanda da beynəlxalq turizm müəssisələrinin Naftalanın sağlamlıq turizmi imkanlarına maraq göstərməmələrinə səbəb olur. Reklamla bağlı xüsusi tədbirlər həyata keçirilməsi, əsasən də Turizm Agentliyinin Naftalanın tanındılmasına dəyər verməsi zəruridir. Effektiv bir reklam ilə AR-da çüşidli turizm imkanları və turizm fəaliyyətləri effektiv formada istifadə olunaraq dövlətin iqtisadiyyatına təsir göstərəcək və turizm vacib bir sektor olacaqdır. Uğur əldə etmək üçün başqa bir yol, dünya təcrübəsindən əsasən də Amerika, Türkiyə kimi dövlətlərin təcrübələrinin tədqiq edilməsi düzgün tətbiqlərin və xidmət keyfiyyətini yüksəldəcək.

Çinar sanatoriyası sovet dövründən müalicə-xidməti təqdim edir. 2015-ci il ərzində inşa edilmiş Kəpəz sanatoriyası isə 3 ildir vardır. Bu sanatoriyada xüsusi müalicə-müayinə tədbirləri görülür. O cümlədən, turistlərin istirahəti üçün AR-nın Mingəçevir, Göygöl və Şəkiyə xüsusi turlar da təşkil edilir.

Hazırda Naftalanda yeni standartlara uyğun 10 sağlamlıq mərkəzi tikilib və turistlərin istəklərinə uyğun hazırlanma prosesi davam edir. Bu sağlamlıq mərkəzləri:

1. Çinar,
2. Qaşaltı,
3. Naftalan,
4. Qarabağ,
5. Güzəl Naftalan,
6. Şehirli Naftalan,
7. Möcüzəli Naftalan.

Sadaladığımız bu sanatoriyalar yeni texnika və avadanlıqlarla təhciz olunmuş, hər cür şəraiti olan otaqlar, üzgüçülük hovuzu, idman kompleksi, poliklinika, türk saunası, fizioterapiya şöbəsi, bilyard xidmətləri ilə təhciz edilib. Burada əsasən qonaq gələnlərin müalicə alması və boş vaxtlarını əyləncəli keçirməsinə fikir

verilməlidir. Naftalan nefti ilə peşəkar mütəxəssislərin nəzarəti ilə fərqli müalicə prosedurları aparılır. Naftalan neftinin sağaldıcı əlamətindən alan, xəzər tayfaları, roma əsgərləri və s. qəbilələr hər zaman faydalanmışlar. Eyni zamanda bu nefti ixrac məhsulu kimi karvan yolu ilə Cənub-Qərbi, Mərkəzi Asiya, Cənubi dövlətlərinə də göndərirlər. 19-cu əsrdə paytaxt Bakıda neft sənayesinin tərəqqisi ilə bura Avropadan səfər edənlərin sayı çoxaldı. Naftalan nefti alman sənayeçiləri və mühəndislərin də diqqətini çəkmişdir. Mühəndis Yager Naftalan neftindən düzəltdiyi mazi öz dövlətindən başqa Avropa dövlətlərinə də satmışdır. O cümlədən, Ruslar və Yaponlar arasındakı müharibədə yapon əsgərlərinin bu mazdan faydalandığı xüsusilə qeyd olunur. Bu sərvətin ancaq AR-da olması və belə müalicəvi təsirli olması bizim üçün yaxşı cəhətdir.

Neft ancaq məlhəmverici əlamətinə görə deyil eyni zamanda da fiziki-kimyəvi xassəsinə görə də başqa bir çox neftlərdən seçilir. Ancaq təkcə həkim nəzarəti ilə Naftalan neftindən istifadə olunmalıdır. Ona görə ki, bir sıra xəstəliklər üçün bu neftin göstərdiyi təsir əks göstərici ola bilər. Naftalanda xarici turistləri maraqlandıran və ancaq Naftalanda olan maraqlı bir muzey vardır. Bu muzeyin qəribəliyi odur ki, burda eksponatlar fərqli ölçüyə sahib çeşidli qoltuqağaqlarıdır. Həmin qoltuqağaqları burada müalicə məqsədilə qalan xəstələrinədir və onlar müalicədən sora sağaldıqlarından qoltuqağaqlarını burda qoyub çıxıb gedirlər (Статистические показатели Азербайджана, 2015: s.15).

Analoqsuz Naftalan nefti ölkəmizin II böyük şəhəri hesab edilən Gəncədən 50 km məsafədədir. 1929-cu ildən etibarən mütəxəssislər Naftalan yatağı olan bölgələrdə fəaliyyət göstərməyə başladılar. Sonralar insanlar SSRİ-nin istənilən yerində müəyyən xəstəlikləri müalicə etmək üçün buraya axın etməyə başladılar. Sovet dövründə Naftalan istirahət və müalicə üçün ən gözəl yer sayılırdı. İşıq fraksiyalarının və qatı parafinik karbohidrogenlərin olmaması neftin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Tərkibində kifayət qədər qatran olması və su ilə qarışdırılması naftalan yağını digər yağlardan fərqləndirən xüsusiyyətdir. Jinekoloji, ürək-damar, sinir və dəri xəstəliklərinin müalicəsində daha təsirli olur.

Dövlət rəhbərinin 16 mart 2016-cı ildə verilən fərmanına əsasən turizm sənayesinin tərəqqisi sahəsində tədbirlər planı tərtib olunmuşdur. Turizm çeşidlərinin tərəqqi etdirilməsi üçün həyata keçiriləcək tədbirlərdən biri Naftalan nefti üzrə sağlamlıq və kosmetika malları tərtib olunmasıdır. Bu məqsədlə Naftalan neft-araşdırma qrupu formalaşdırılmalıdır. Bu malların brendləşməsi işində rolunu oynayan müəssisələrin fəaliyyəti dövlət tərəfindən dəstək görəcəkdir. O cümlədən bu işə özəl sektorların da cəlb edilməsi üçün bir sıra təşviqedicilik işləri görülməcəkdir. Naftalan nefti ilə düzəldilmiş malların sertifikatlaşdırılması xüsusi formada olacaqdır. Bu malların dünyada tanınması üçün beynəlxalq institutlardan malın müalicəvi özəlliyini təsdiqləyən sertifikat əldə etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu malların ölkədə və xaricdə istifadəsi prosesini təmin etmək üçün bəzi işlər həyata keçiriləcəkdir. Kosmetika mallarının nümunələri yerli əhali və turistlərə təqdim olunacaq, mallarımızın üstündə dövlətin turizm zonalarına aid balaca ölçülü təsvirlər olacaqdır. Kurortlara turlar təşkil olunması işində ciddi addımlar atılacaqdır. Turistlər üçün nəqliyyat xidməti yaratmaq üçün bu zonaya Bakıdan qatar, avtomobil yollarının təmin olunması təşkil olunacaqdır. Biletlərin təklif edilməsi, turistlərin diqqətini cəlb etmək məqsədilə turizm agentlikləri, məlumat mərkəzləri və köməkçi kanallar ilə əməkdaşlıq ediləcəkdir (Статистические показатели Азербайджана, 2015: s.374).

SSRİ dövründən bugünədək ölkəmizdəki elm adamları kimyəvi proseslərin necür işlədiyini bilmək üçün Naftalan neftinin elementlərini tədqiq etmişlər. Paytaxt Bakıda və Naftalanda şöbələrə Sovet vaxtında Naftalan tədqiqatı üçün elmi tədqiqat laboratoriyaları inşa edildi. Naftalan yer üzündə mövcud olan tibbi ehtiyacları üçün çox dəyərli hesab edilir. Misal üçün, xroniki artrit yer üzündə geniş yayılan xəstəlikdir. Bu xəstəliyi daşıyan şəxslər mütəmadi olaraq dərmanla müalicə almalıdır. AR-da 10 günlük Naftalan müalicəsi rejimindən keçən artrit xəstələri adətən ağrıların 1 il ərzində tədricən azaldığını, əlavə dərman almağa ehtiyac qalmadığını qeyd etmişlər. Özbəkistan Respublikasının kultura.uz portalı Naftalan neftindən bəhs edən xüsusi bir məqalə yazmışlar. Burda AR-nın “ağ

qızılı” adlandırılan Naftalan neftinin yer üzündə tayı bərabərinin olmadığı, turistlərin diqqətini cəlb edən əsas müalicə sərvəti olduğu qeyd olunmuşdur. Bu neft 38 dərəcədə kabindəki vannalara doldurulur. Hər bir xəstə həkim nəzarəti ilə 8-10 dəqiqə vannada uzanır. Bu müddətdə yararlı maddələr pasiyent bədəninə sürtülür. Müalicə isə 2 yaxud 3 həftə davam edir.

Bu il martın 15-də Naftalanda Naftalan neftinin inkişafı və Azərbaycanda sağlamlıq turizminin inkişafı ilə bağlı iclas keçirildi. Naftalan İl İdarə heyəti sədrinin sözlərinə görə, Naftalana gələn turist sayı ildən-ilə artır. 2017-ci ildə turizm bölgəsini 35 min turist ziyarət edib. Bu turistlərin 7409 nəfəri xarici vətəndaşlardır. 2017-ci ildə bölgəyə gələn turist sayı 2016-cı illə müqayisədə 2,265 nəfər çox olub. Hər il Qazaxıstan, Rusiya, Ukrayna, Türkiyə və s. Bu mərkəzlərdə müalicə alırlar. Hazırda Naftalanda 3-ü beşulduzlu 10 sanatoriya var. Mədəniyyət və Turizm Naziri A.Qarayev Naftalanda bir neft araşdırma qrupunun olduğunu və bölgədəki infrastrukturun yeniləndiyini bildirdi. Naftalan yağının dövlətlərarası sertifikatlaşdırma prosesini sürətləndirmək üçün bir sıra tədbirlər görülür. Unutmaq olmaz ki, 2017-ci ildə Naftalana turist axını olub.

Azəri mənşəli nadir bir yağ olan Naftalan, yalnız əczaçılıq məqsədi ilə istifadə edilən xüsusi bir qoxusu olan tünd qəhvəyi bir mayedir. Qədim dövrlərdən tanınmış Yunanıstan tarixçiləri Herodot və o cümlədən Plutarxın yazılarında qeyd edilən Naftalan yağı sakitləşdirici və antiseptik, sərinləşdirici bir təsirə sahibdir. İstirahət məkanı kimi Naftalan 1925-ci ildən tanınır və hazırda təbii faktorlar, tətillik, həkimliyi, AR qonaqpərvərliyi və uyğun qiymətlər ilə turist cəlb edən rekreasiya və müalicə mərkəzidir. 2014-2018-ci illər üçün Dövlət İnkişaf Proqramına uyğun olaraq kurortlarda təşkilati işlərin bir hissəsi olaraq 1926-cı ildən bəri fəaliyyət göstərən sanatoriya və sanatoriya komplekslərinin modernləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Naftalan sanatoriya və sanatoriya kompleksləri yalnız yayda deyil, qışda da turistləri cəlb edir. 2015-ci ildə 16 mindən çox yerli və xarici turist Naftalanı ziyarət etdi. Moskovski Komsomolets qəzetindəki Naftalan kurortu haqqında Azərbaycan Respublikasındakı bənzərsiz Naftalan kurortundan bəhs edən bir məqalədə deyilir ki, Naftalanın məlhəmi bir

çox insanın ağılında uşaqılıqdan sehirli bir vasitə kimi qalıb, onu uşaqılara diatezdən qurtulmaq üçün , yaşlılara isə dərinin möhkəm və gözəl olması üçün məsləhət görürdülər.

3.3. Tədqiqatın hipotezləri

Ədəbiyyat tədqiqatları göstərir ki, xidmət keyfiyyəti istehlakçılarının səhiyyə müəssisələri haqqında təsəvvürlərinə təsir göstərir. Xidmət keyfiyyətinin alt ölçüləri ayrıca müqayisə edilib.

H1: xidmət keyfiyyəti göstəricilərinin əhəmiyyət səviyyəsi sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərdən asılı olaraq dəyişir.

H1a: İstehlakçılarının cinsi ilə fiziki qabiliyyətlərə verdiyi dəyər arasında ciddi fərq var.

H1b: İstehlakçılarının cinsi ilə cavab ölçüsünə verdiyi dəyər arasında ciddi fərq var.

H1c: İstehlakçılarının cinsi ilə səriştənin ölçüsünə verdiyi dəyər arasında ciddi fərq var.

H1d: İstehlakçılarının ailə vəziyyəti ilə səlahiyyətlərin ölçüsünə verdiyi dəyər arasında ciddi fərq var.

H1e: İstehlakçılarının ailə vəziyyəti ilə vurğuladıqları empatiya arasında ciddi fərq var.

H1f: İstehlakçılarının ailə vəziyyəti ilə cavab ölçüsünə verdiyi dəyər arasında ciddi fərq var.

H1g: İstehlakçılarının səriştəlik səviyyəsi ilə gəlir səviyyəsi arasında əhəmiyyətli bir fərq var.

3.4. Tədqiqatın qaynağı və nümunəsi

Tədqiqatın əsas auditoriyası 18 yaşdan yuxarı bütün istehlakçılardır. Tədqiqat çərçivəsində Naftalan bölgəsindəki sağlamlıq turizmi müəssisələrində qalan və bu xidmətlərdən istifadə edən digər istehlakçılar üçün nümunə seçilmişdir. Möhtəşəm

Naftalan sanatoriyası, Naftalan sanatoriyası, Şəfa sanatoriyası, Gözəl Naftalan sanatoriyası, Çinar spa oteli, Qaşaltı sanatoriyası və Qarabağ spa kurortu kimi sağlamlıq turizm müəssisələrində müalicə alan qonaqlara, həmçinin Qarabağ Resort & Spa-da dincələn turistlərə sağlamlıq turizmi ilə bağlı suallar verilmişdir.

Tədqiqatda nümunə üsulu asanlıqla istifadə edilib. Sorğunu tətbiq etməzdən əvvəl 30 nəfərlik bir qrup üçün ilkin sınaq keçirilib və məlumatların keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün sorğudakı suallara düzəlişlər edilib. 215 sorğu doldurulub, lakin kompüterə ötürülmə zamanı məlumatların səhv olması və ya düzgün doldurulmaması səbəbindən 11 sorğunun etibarsız olduğu aşkarlanıb. Beləliklə, 204 sorğu dəyərləndirilib.

3.5. Tədqiqat metodu və məhdudiyyətlər

Tədqiqat ilk olaraq axtarış mənbələri ilə araşdırılmışdır. Tədqiqatın birinci hissəsindəki sağlamlıq turizmi və araşdırmanın ikinci hissəsindəki Azərbaycanda sağlamlıq turizmi haqqında məlumatlar ədəbiyyat araşdırması nəticəsində ortaya çıxıb. Tədqiqatın üçüncü hissəsində məlumatlar, sorğu anketini tətbiq etməklə əldə edilib, nəticələr və təkliflər müəyyən edilib. Bu araşdırmada marketinq araşdırmalarında geniş istifadə edilən bir anket metodu istifadə edilərək məlumatlar toplanıb. Cari tədqiqat 2018-ci ilin may ayında Azərbaycanın sağlamlıq turizmi bölgəsi olan Naftalan şəhərində aparılıb. Bu çərçivədə Naftalan bölgəsindəki istehlakçıların sağlamlıq turizmi ilə bağlı fikirlərini müəyyənləşdirməyə çalışıblar.

Üz-üzə sorğu anketi, sağlamlıq turizmi istehlakçıları üçün məlumat toplama və məlumat əldə etmə üsulu olaraq istifadə edilib. Sorğu anketi hazırlanarkən əvvəlcədən aparılan tədqiqatlar öyrənilib. Ədəbiyyat araşdırması nəticəsində bu mövzuda aparılan tədqiqatlar əsasında mövcud anket sualları yaradılıb. Anketin üçüncü hissəsində Arıkan (2017) tərəfindən tərtib edilən və istehlakçıların sağlamlıq turizmi sahəsində biznesə üstünlük vermələrinin səbəblərini

müəyyənləşdirmək məqsədilə hazırlanan miqyas, bu araşdırmanın məzmununa uyğunlaşdırılıb.

Tədqiqatda məlumat toplama vasitəsi kimi istifadə edilən anket üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə respondentlərin sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün yaş, cinsiyyəti, təhsil vəziyyəti, aylıq gəlir səviyyəsi və ailə vəziyyəti barədə suallar verilib. İkinci hissədə hansı xəstəliklərin (revmatik xəstəliklər ... digər xəstəliklər) sağlamlıq xidmətlərindən istifadə etməyi düşündükləri və hansı tibb müəssisəsindən istifadə etdikləri (Chinar hotel & SPA digər) barədə suallar verilir. Son hissədə beş bəndlik Likert tipli 20 şifrə respondentlərə ((1) Tamamilə vacib deyil, (2) vacib deyil, (3) qərar verə bilmirəm, (4) vacibdir, (5) çox vacibdir) şəklində göndərilib. Bu bölmə 5 alt yazıdan ibarətdir.

Bu bölmənin Fiziki imkanlar başlığı altında sağlamlıq turizmində iştirak edənlərin sağlamlıq turizmi biznesini seçmələrinin səbəblərini öyrənmək məqsədilə 5 ballıq Likert qiymətləndirmə (1) Tamamilə vacib deyil, (2) Vacib deyil, (3) Müəyyən edilməmişdir, (4) Vacibdir, (5) Çox vacibdir) şkalasında 6 sualdan istifadə edilib.

Bu bölmənin Etibarlılıq hissəsində sağlamlıq turizmi ilə məşğul olanların sağlamlıq turizmi biznesinini seçmələrinin səbəblərini müəyyən etmək üçün 5 ballıq Likert reyting (1) Tamamilə fərq etməz, (2) Fərq etməz, (3) Müəyyən edilməyib, (4) Vacibdir, (5) Çox vacibdir) şkalasından asılı olaraq 4 sualdan istifadə edilib.

Bu bölmənin Reaksiya hissəsində sağlamlıq turizmində iştirak edənlərin bu turizmə üstünlük verməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün 5 ballıq Likert reyting ((1) Tamamilə fərq etməz, (2) Fərq etməz, (3) Müəyyən edilməyib, (4) Vacibdir, (5) Çox vacibdir) şkalasında 3 sualdan istifadə edilib.

Bu bölmənin Empatiya hissəsində sağlamlıq turizmi ilə məşğul olanların sağlamlıq turizmi biznesinini seçmələrinin səbəblərini müəyyən etmək üçün 5 ballıq Likert reyting ((1) Tamamilə fərq etməz, (2) Fərq etməz, (3) Müəyyən

edilməyib, (4) Vacibdir, (5) Çox vacibdir) şkalasından asılı olaraq 3 sualdan istifadə edilib.

Tədqiqatda bəzi çətinliklərlə üzləşilib. Tədqiqatın məzmununun əsas hissəsi, Naftalan sağlamlıq turizmi xidmətlərindən istifadə edən istehlakçılardan ibarətdir. Bütün insanları əhatə etmək mümkün olmadığından nümunə götürmək məcburi idi. Eyni zamanda sağlamlıq turizmində iştirak edən çox sayda istehlakçının olmaması az sayda sorğuya səbəb oldu.

3.6. Məlumatların təhlil metodu

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş 204 sual kitabçasının cavabları kompüter proqramına uyğunlaşdırıldı və statistik analiz SPSS 21.0 proqram paketində yaradılan məlumat fayllarına köçürüldü. Paket proqramına daxil edilmiş testlərdən iki cavablı olan dəyişkənlər üçün tezlik analizi aparıldı.

3.7. Tədqiqatın nəticələri və şərhləri

Bu bölmədə sorğu anketləri vasitəsilə toplanan məlumatlar statistik metodlardan istifadə olunmaqla qiymətləndirilir və alınan məlumatlar şərh olunur.

3.8. Tədqiqat iştirakçılarının demoqrafik xüsusiyyətləri və təsviri statistikası

İştirakçıların sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri barədə verilən suallara cavabların dəyərlərinin bölgüsü 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Ayrı-ayrı fərdlərin demoqrafik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, iştirakçıların əksəriyyəti, 64,7% -i qadınlardır və 35.3% -i kişilərdir. (Əlavə 1)

Cədvəl 1: İştirakçıların demoqrafik xüsusiyyətləri

Xüsusiyyətlər	Kateqoriya	Nümunə	
		Tezlik (N)	Faiz dəyəri (%)
Cins	Qadın	143	65,8
	Kişi	81	36,5
Ailə vəziyyəti	Subay	88	45,2
	Evli	125	56,8
Yaş	18-25	41	15,8
	26-35	45	18,5
	36-45	53	21,5
	46-55	59	24,6
	56 və yuxarı	59	24,6
Təhsili	Orta məktəb	71	28,5
	Bakalavr	71	28,6
	Magistr	65	25,6
	Doktorantura	41	15,8
Gəlir	0-250 AZN	83	36,4
	251-500AZN	54	21,7
	501-750 AZN	53	21,5
	751-1000 AZN	41	15,8
	1001 AZN və yuxarı	29	9,9
YEKUN		215	100

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) proqramı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

Respondentlərin əksəriyyəti, 55,9%-i evli olduqları halda, 44,1% -i subaydır. 14,7% iştirakçılar 18-25 yaş, 17,6%-i 26-35 yaş, 20,6%-i 36 ilə 45 yaş, 23,5%-i 46-55% yaş arasındadır. Onlardan 23,5%-i 56 və daha yuxarı yaşı olanlardır. Təhsil səviyyələrinin təhlili göstərir ki, iştirakçıların 29,4% -i orta məktəbi bitirib, 29,4% -i bakalavr dərəcəsinə, 26,5% -i magistr dərəcəsinə, 14,7% -i doktorantura dərəcəsinə almışdır. Tədqiqat iştirakçılarının 35,3% -i 0-250 AZN, 20,6%-i 251-500 AZN, 20,6%-i 501-750 AZN, 14,7%-i 751 - 1000 AZN, 8,8%-i isə 1001 AZN və daha yüksək aylıq gəliri olduğu müəyyən edildi.

İştirakçıların sağlamlıq turizmi müəssisələrinin seçilmə səbəbləri ilə bağlı ifadələrinə əlavə etdikləri dəyər dərəcəsinə göstərən cavabların tezliyi və faiz dərəcələri 8-ci cədvəldə verilmişdir.

Əlavə 2-dəki təhlili göstərir ki, istehlakçılar dəyişənlərin orta dəyərlərinə uyğun olaraq xidmət keyfiyyətinə əhəmiyyət verirlər. Fiziki imkanların ölçülməsi

ilə Otel otağının interyerinin genişliyi və rahatlığı ifadəsi (2.85), etibarlılığın ölçülməsində təmin edilməli tələblərin sürəti və müddəti ifadəsi (4.08), otaqların paylanması müştərinin üstünlüklərinin nəzərə alınması ifadəsi (3.47), Etibarlılıq və bacarıq ifadəsində Oteldə göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsi (4.29) və empatiya ifadəsində işçilərin müştərilərlə ünsiyyət qurma qabiliyyəti ifadəsi ən aşağı səviyyədədir (3.76).

3.8. Etibarlılığın təhlili

Tədqiqatda istifadə olunan anket suallarının etibarlılığını ölçmək üçün ölçmə, Cronbach tərəfindən təklif olunan alfa təhlükəsizlik əmsalı nəzərə alınmaqla aparılmışdır. Cronbach alfa təhlükəsizlik əmsalı 0-dan 1-ə qədərdir. Əgər alfa əmsalı $0.00 \leq \alpha \leq 0.40$ -dirsə, şkala etibarlı deyil, əmsal $0,40 \leq \alpha \leq 0,60$ olduqda şkala aşağıdır, $0,80 \leq \alpha \leq 1,00$ olarsa, şkala kifayət qədər etibarlıdır (Arıkan, 2017: 70). Əvvəla, bütün suallar təhlil üçün bir qrupa yerləşdirildi və təhlil edildi. Tədqiqatımızın etibarlılığının təhlili 9-cu cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2: Etibarlılıq təhlilinin dəyərləndirilməsi

İstehlakçıların sağlamlıq turizm müəssisələrini seçmələrinin səbəblərinin müəyyənləşdirməsi şkalası	Cronbach's Alpha	İfadə Sayı
	0.800	20

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) proqramı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

Müvafiq olaraq, Cronbach Alpha-nın dəyəri 20 ifadədən ibarət olan və etibarlılığı və güvənliliyi əvvəlcədən təyin olunan sağlamlıq turizmi biznesinə istehlakçıların üstünlük verməsinin səbəblərini müəyyən etmək üçün istifadə edilən şkalanın bütün ifadələrini nəzərə alaraq 0.800 olaraq hesablandı. Bu dəyəri görə, şkala olduqca etibarlı oldu.

3.9. T testi ilə əlaqəli nəticələr

T-test, öyrənilən dəyişən baxımından iki qrup arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli bir fərqin olub olmadığını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Müstəqil bir nümunə T-test, iki müstəqil qrup arasındakı fərqləri öyrənmək üçün istifadə edilən T-test təhlilidir (Çakan, 2016: 85).

Cədvəl 3: Cins fərqi ilə istehlakçıların sağlamlıq turizm müəssisələrinə üstünlük verməsi amilləri arasında əlaqə

Independent Samples Test										
		F	Sig.	T	Df	Sig. (2- taile d)	Mean Differe nce	Std. Error Differe nce	95% Confiden ce Interval of the Differen ce	F
Fiziki İmkanlar	Equal variances Assumed	63.99	.011	6.562	215	.011	.51888	.08317	.36689	6749,8
	Equal variances not assumed	-	-	7.838	190.55 7	.011	.51888	.06727	.37751	6653,6
Etibarlılıq	Equal variances assumed	26.13	.011	-.048	216	.977	-. .00177	.04845	-. .08828	0836,1
	Equal variances not assumed	-	-	-.058	200.78	.955	-. .00177	.04048	-. .09253	0888,5
Reaksiya	Equal variances Assumed	6.423	.025	4.78	216	.011	.43177	.08666	.24476	6158,9
	Equal variances Not assumed	-	-	5.54 4	184.44 5	.011	.43177	.07955	.26600	5776,4
Səriştə	Equal variances Assumed	3.682	.071	-.481	215	.648	-. .02255	.04881	-. .11823	0737,5
	Equal Variances not assumed	-	-	-.475	140.77	.655	.022888	.04888	.11944	0751,8
	Equal variances Assumed	16.93	.022	.375	215	.715	.02537	.06611	10477	2663,7
Empatiya	Equal variances not Assumed			.453	200.66	.666	.02537	.05719	08742	1488,2

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) proqramı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

Bu bölmədə T meyarı ilə əlaqəli təhlil nəticələri var. İstehlakçıların cins dəyişkənliyi baxımından sağlamlıq turizmi biznesini seçmələri amillər arasında əhəmiyyətli bir fərqin olub olmadığını ölçmək üçün edilən T testinin nəticələri Cədvəl 10-da verilmişdir.

Əvvəlcə Sig dəyəri Leven testində yoxlanılır. İstehlakçıların sağlamlıq turizmi müəssisələri üçün cins baxımından üstünlük verməsinin səbəbləri amillərinin təhlili nəticəsində Leven yayınma meyarı dəyər səviyyələri üçün 0.05-dən azdır: fiziki imkanlar, etibarlılıq, reaksiya, empatiya. Uyğunluğun ölçüsü 0.05-dən yuxarı olduğundan, H_0 hipotezi qəbul edildi və H_{1c} hipotezi rədd edildi. Başqa sözlə, cins baxımından və səriştə baxımından statistik fərq yoxdur. Digər ölçülərə görə Sig. (2 tərəfli) dəyərin ikinci cərgəsinə baxsaq, H_{1a} və H_{1b} fərziyyələrini yalnız fiziki cisimlərin və reaksiya ölçmələrinin dəyərləri 0,05-dən az olduğu üçün qəbul edilməklə H_0 hipotezi rədd edildi. Başqa sözlə, cins baxımından fiziki imkanlarda və reaksiyada statistik fərqlər var.

İstehlakçıların dəyişkən ailə vəziyyəti baxımından sağlamlıq turizmi müəssisələrinə üstünlük verməsinin səbəbləri amilləri arasında əhəmiyyətli bir fərqin olub olmadığını ölçmək üçün edilən T testinin nəticələri Cədvəl 11-də göstərilmişdir.

Əvvəlcə Sig dəyəri Leven testində yoxlanılır. İstehlakçıların sağlamlıq turizmi müəssisələri üçün cins dəyişkənliyi baxımından üstünlük verməsinin səbəbləri amilləri üçün aparılan təhlillər nəticəsində H_0 fərziyyəsi Levene Variance Test HQ fərziyyəsini qəbul edərək rədd edildi, çünki dəyər səviyyələri 0,05-dən yuxarı idi. Beləliklə, ailə vəziyyəti baxımından heç bir fərq yoxdur. Digər ölçülərə görə Sig. (2-tailed) ölçüsü yoxlanılıb.

Reaksiya və empatiyanın ölçüləri 0,05-dən çox olduğu üçün H_0 hipotezi qəbul edildi və H_{1e} və H_{1f} fərziyyələri rədd edildi. Başqa sözlə, fiziki xüsusiyyətlər və etibarlılıq ölçmələrində yalnız ailə vəziyyəti baxımından statistik bir fərq var.

Cədvəl 4: Ailə vəziyyəti və istehlakçılarının sağlamlıq turizm müəssisələrinə üstünlük verməsi amilləri arasındakı əlaqə

Müstəqil Nümunələr Testi										
		Levenenin Varyanslarının Bərabərliyi Testi		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Fiziki İmkanlar	Equal variances assumed	41.125	.011	4.262	217	.011	.35554	.09494	.19403	.52515
	Equal variances not assumed			3.669	156.718	.011	.36654	.07704	.18554	.53265
Etibarlılıq	Equal variances assumed	44.588	.011	2.773	214	.016	.13995	.05667	.04990	.22801
	Equal variances not assumed			2.745	128.139	.027	.13995	.05831	.04232	.23557
Reaksiya	Equal variances assumed	28.408	.011	.933	215	.366	.09258	.07728	-.08349	.28554
	Equal variances not assumed			.891	155.618	.377	.09258	.08372	-.12668	.25475
Səriştə	Equal variances assumed	1.263	.275	2.191	217	.044	.08391	.05508	.01604	.19588
	Equal variances not assumed			2.169	194.387	.052	.08891	.05559	.01599	.19777
Empatiya	Equal variance assumed	6.478	.023	1.278	216	.244	.08218	.07435	.05583	.16408
	Equal variance not assumed			1.055	166.136	.288	.08118	.05504	-.05016	.21077

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) proqramı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

3.10. Dəyişkənlik təhlili ilə əlaqəli nəticələr (ANOVA)

Tədqiqatın bu hissəsində yayınmaların təhlili ilə əlaqədar nəticələr mövcuddur. Dəyişkənliklərin təhlili (ANOVA), iki qrupdan çox qrup arasındakı fərqin əhəmiyyətli olub olmadığını yoxlamaq üçün istifadə edilən analiz metodudur. ANOVA üç və ya daha çox qrup üçün ortalama dəyərin eyni olması barədə fərziyyə sınaır (aralarında heç bir fərq yoxdur). Dəyişkənliklərin təhlili

qrup ortalama ən azı birinin digərlərindən fərqləndiyini göstərə bilər (Çakan, 2016: 88).

Cədvəl 5: Qrup dəyişkənliyinin homogenlik testi

Test of Homogeneity of Variances				
	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
Fiziki İmkanlar	12.358	5	188	.001
Etibarlılıq	9.935	5	188	.001
Reaksiya	16.814	5	188	.001
Səriştə	9.334	5	188	.001
Empatiya	31.512	5	188	.001

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) programı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

Anova testini aparmaq üçün bir şərt, əla bərabərlik testidir. 0,05-dən az dəyərlər verilmir. Belə hallarda, Anova cədvəli təsdiqlənə bilməz. Bunun üçün alternativ testlər, Uels və Qəhvəyi-Forsit testləri nəzərdən keçirildi.

Cədvəl 6: Welch və Brown-Forsythe testləri

Robust Tests of Equality of Means					
		Statistic ^a	df1	df2	Sig.
Fiziki İmkanlar	Welch	24.647	5	67.111	.001
	Brown- Forsythe	13.587	5	63.555	.001
Etibarlılıq	Welch	22.129	5	75.123	.001
	Brown- Forsythe	8.857	5	74.234	.001
Reaksiya	Welch	17.725	5	67.543	.001
	Brown- Forsythe	8.266	5	67.881	.001
Səriştə	Welch	2.626	5	75.334	.201
	Brown- Forsythe	1.817	5	162.885	.132
Empatiya	Welch	5.377	5	68.8278	.003
	Brown- Forsythe	2.488	5	54.644	.056

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) programı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəl 7: İştirakçıların hansı xəstəliklərdə istilik xidmətlərindən istifadəsinə dair bölgüsü

Xəstəliklər	Tezlik (N)	Faiz (%)
Dəri xəstəlikləri	28	8,7
Ürək-Damar xəstəlikləri	43	14,8
Revmatizm xəstəlikləri	92	36,5
İstirahət və sağlamlıq məqsədli	41	14,5

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) proqramı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəldə sig. dəyərlərinə baxdıqda, yalnız Proficiency ölçüsünün 0,05-dən böyük olduğu aydın olur. Uyğunluq ölçüsü 0.05-dən çox olduğundan, H0 hipotezi qəbul edildi və H1g hipotezi rədd edildi. Bu, gəlir qruplarında səriştə baxımından statistik fərq olmadığını göstərir.(Əlavə 1)

Bu cədvəldə əvvəlcə sig dəyərləri yoxlanılır. 0,05-dən az olan dəyərlər, əhəmiyyətli olduqlarını göstərir. Cədvələ görə, Empatiya ölçüsündə 0-250 gəlir qrupu ilə 501-750 gəlir qrupu arasında statistik bir fərq var. Reaksiyanın ölçülməsində 0-250 və 251-500 və 501-750 qrupları arasında statistik fərq var. 0-250 ilə 751-1000, 251-500 və 501-750 və 501-1000 arasında etibarlılıq baxımından statistik bir fərq var. Fiziki imkanları baxımından 0-250 və 251-500, 501-750 qrupları və 501-750 və 751-1000 arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli bir fərq var.

3.11. Tədqiqat sahəsi ilə əlaqəli nəticələrin qiymətləndirilməsi

Tədqiqatın bu hissəsində tədqiqat sahəsi ilə bağlı qapalı suallar mövcuddur.

İştirakçıların üzləşdikləri narahatlıqlara görə tibb müəssisələrinə üstünlük vermələrinin müəyyən edilməsi:

Tədqiqat zamanı iştirakçılardan istilik obyektlərinə hansı şərtlərdə üstünlük verdikləri soruşuldu. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş xəstəliklər siyahısından seçərək aparılmış qiymətləndirmələrin nəticələri Cədvəl 15-də verilmişdir.

Nəticələrə görə, iştirakçıların böyük əksəriyyətinin (36.3%) revmatik xəstəliklər, 14.9% ürək-damar xəstəlikləri, 14.4% istirahət və sağlamlıq, 8.8% -də

dəri xəstəlikləri,20.5%-inin isə digər xəstəliklər üçün tibb müəssisələrinin xidmətlərindən istifadə etdikləri müəyyən edildi.

İştirakçılar tərəfindən istifadə edilən və ya nəzərdə tutulan tibb müəssisələri ilə əlaqəli nəticələrin qiymətləndirilməsi:

Tədqiqat zamanı iştirakçılardan hansı tibb müəssisəsinə üstünlük verdikləri və ya seçim etmək barədə düşündükləri soruşuldu. Tibb müəssisələrinin əvvəlcədən təyin edilmiş siyahısından seçərək aparılmış qiymətləndirmələrin nəticələri 16-cı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 8: İştirakçıların istifadə etdikləri və ya istifadə etmək niyyətində olduqları tibb müəssisələrinə görə bölgü

Tibb Müəssisələri	Tezlik (N)	Faiz (%)
Chinar hotel & SPA Naftalan	43	15,8
Möcüzəli Naftalan	48	18,3
Naftalan Otel Qaşaltı	44	15,8
Naftalan Sanatoriyası	55	21,1
Digər	72	26,8
Ümumi	215	100,0

Mənbə: SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) proqramı vasitəsi ilə müəllifin hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir

Nəticələrə görə, iştirakçıların böyük əksəriyyətinin (27,9%) digər sanatoriyları, 20% -inin Naftalan sanatoriyasını, 17,2% -inin Möcüzəli Naftalanı, eyni faizlə, yəni 14,9%-inin Naftalan Qaşaltı otelini və Chinar Hotel & SPA-nı seçdiyini görürük.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Turizm bioloji varlıq şəklində mütəmadi olaraq hərəkətdədir və insan davranışlarının birbaşa yaşandığı sahədir. Ümumiyyətlə, turizmin tələb və təklifləri arasında yaxud alternativ turizm sektorunda sağlamlıq turizmi insan sağlamlığının müdafiəsi və davamlılığını qarşısına ciddi məqsəd qoyan tək vacib sektordur. Müasir dövrdə sağlamlıq turizm tələbində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Səbəb kimi ölkə əhalisinin zaman keçdikcə yaşlanması, fiziki qüsurlu insanların çoxalması, fərqli arzu-istək və tələbatların olması, qloballaşma göstərilə bilər. İnsanların hər hansı bir yaşdan sonra sağlamlıqları haqqında narahat olmaları qeyd edilən turizm növünü zəruri edir. Dövlətlərarası turizm yeni ofislərin açılması və valyuta gətirən təsirinə görə bir çox dövlətlərin tərəqqi etdirdiyi sektor halını almışdır. Bu səbəbdən də tədqiqat mövzusu olan AR-nın sağlamlıq turizm imkanları qiymətləndirilmişdir. AR turizmi uzun illər boyu bir çox dəyişikliklərə uğramışdır. SSRİ-nin dağılmasından və Qarabağın Ermənistan tərəfindən idarə olunması ilə müharibədən sonra sosial-iqtisadi problemləri və maliyyə məsələlərindən sonra turistlərin sayında azalma olmuşdur. Ola bilsin ki, dövlət başçısının hazırkı dövrlərdə qəbul etdiyi dövlət layihələri və bəyanatları bu sahənin yaxşılaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atdı və beləliklə sağlamlıq resursları qiymətləndirildi və kurortlarda yeni işlər görüldü.

Dünya dövlətlərindəki kimi AR-da da turizmdən bir xeyli pay götürmək üçün, əsasən günümüzdə çox əziyyət çəkmələrinin əsas səbəbi bir tərəfdən turizmin iqtisadi tərəqqidə payının çoxalması, bir tərəfdən ölkə əhalisinin rahatlığının təmin olunmasıdır. Turizm ölkə iqtisadiyyatı baxımından önəmli gəlir mənbəyi olmaqdadır. Ölkə daxilində turizm imkanlarının və sağlamlıq turizm imkanlarının yüksək olmasına baxmayaraq turizmin tərəqqisini gecikdirən bir sıra problemlər ortaya çıxır. Sözügedən həmin problemlər bu cür qeyd oluna bilər:

- Sağlamlıq turizm imkanlarına sahib ərazinin reklamının güclü olmaması;
- AR-da turizm obyektlərində dəyərlərin çox olması;

- Peşəkar kadrların az olması;
- Sağlamlıq turizmi üçün zəruri resursların kifayət qədər mövcud olmaması;
- Bu sahədə sərmayəçilərin çox az dəstək görməsi;
- Modern texnologiyanın az olması.

Nəticə etibarilə ölkə sağlamlıq turizminin tərəqqisi üçün və turizm gəlirlərini çoxaltmaq üçün bu problemlərin yoluna qoyulması lazımdır. AR sağlamlıq turizmi baxımından xeyli imkanlara malik olub, investisiya qoyulması bu sektorun tərəqqisi üçün xüsusi rol oynamaqdadır. AR-nın Qalaaltı, İstisu, Naftalan və s. kimi müalicəvi faydası olan sağlamlıq turizmi ərazilərinin təkmilləşdirilməsi və ölkə iqtisadiyatında payının çoxaldılması üçün deyilən təkliflər aşağıdakılardır:

- Sağlamlıq turizmi ilə əlaqədar və infrastrukturun yenisi ilə əvəz olunması və təşkil olunması ilə əlaqədar dövlət şirkətləri və özəl şirkətləri investisiya qoyuluşu çoxaldılmalıdır;

- Turizm və sağlamlıq turizminə əsasən universitet-turizm sahəsi işbirliyi edilməlidir;

- Sağlamlıq turizmi sektorundakı vacib kongres, konferans və forumların müşayiət edilməsi və təşviqedicili fəaliyyətlər zəruri səviyyədə təşkil edilməlidir;

- Xaricdəki sakinlərimizi AR-dən müalicə almağa təşviq etmək üçün xüsusi sağlamlıq turizmi paketləri yaradılmalıdır. Sağlamlıq turizmi paketi yaradılacaq; Dövləti təbliğ etmək və AR-də müalicəni daha cəlbedici etmək üçün hava limanından sağlamlıq mərkəzinə pulsuz səyahətdə endirimlərin edilməsi tövsiyə olunur;

- Ölkəmizə müalicə üçün gələn turistlərə mədəniyyətimiz və tariximiz haqqında məlumat vermək vacibdir;

- Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq turizminin inkişafı və digər ölkələrlə rəqabət qabiliyyəti üçün müəssisələr dövlətdən xüsusi dəstək almalı olan beynəlxalq təşviqat və marketinqə diqqət yetirməlidirlər;

- Səhiyyə turizmi mərkəzləri ölkə tərəfindən maliyyə və xarici dil işçiləri və səhiyyə mütəxəssisləri ilə təmin edilməlidir;

- Kurortlar yalnız bir klinikaya deyil, həm də bir xəstəxanaya bənzər bir şəkildə tikilməlidir və bu sahədə yalnız turizm işçilərinin deyil, psixoloqların və aşpazların da yetişdirilməsi vacibdir;

- Turizm şirkətləri dünya standartlarına uyğun olaraq ən son texnologiya və avadanlıqlarla təchiz olunmalı və xidmət keyfiyyəti artırılmalıdır.

- Sağlamlıq turizmində uğur qazanmağın bir yolu dünya təcrübələrini öyrənməkdir. Bu istiqamətdə müvəffəqiyyətli olan Amerika, Türkiyə, Avropa dövlətlərinin təcrübələri öyrənilməli, sağlamlıq turizm ərazilərində tətbiq olunmalı, yaxşı və pis tərəfləri tədqiq edilməlidir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə ÜTT-nin məsləhətlərinə, BMT-nin Statistika Komitəsinin standartlarına müvafiq gələn, dünya təcrübəsinə uyğun statistik informasiyalar yoxdur. AR-na son 2 il ərzində səfər edən turistlərin sayı, ölkəyə gətirdikləri gəlir barəsində informasiyalar mövcud deyildir. Konkret statistik informasiyaların mövcud olmaması isə turizm sektorunun müasir vəziyyətini müqayisə etməyi bir qədər mürəkkəbləşdirir. Dissertasiyada sağlamlıq turizm imkanları, tərəqqisi və problemləri kimi məsələlərə fərqli aspektlərdən baxaraq və bu problemlərin yoluna qoyulması üsullarını göstərməyə cəhd etdik. Həm kiçik sahibkarlar, həm də dövlət qurumları bu problemləri bilməli və bu sahədə müxtəlif tədbirlər görməlidirlər. Bir müəssisənin tərəqqisi, mütəmadi olaraq fəaliyyət göstərməsi, rəqiblərə qarşı mübarizədə satış mərkəzində öz yerini tutması və işçilərin əməkhaqqının verilməsi şirkət rəhbəri üçün vacibdirsə, o cümlədən sağlamlıq turizminin də ölkədə və ölkə xaricində öz yerini tutması dövlət üçün çox böyük önəm daşıyır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. AR-da ixtisaslaşmış turizm sənayesinin tərəqqisinə dair SYX (2016). Bakı, 98 s.
2. AR-da turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyinin artması problemləri (2009). Bakı, 58 s.
3. Azərbaycanda Turizm (2018). Statistik Məcmuə. Bakı, 136 s.
4. Abbasova S.H. (2004). İnnovativ turizm əməliyyatları. Bakı.
5. Aras O.N., Süleymanov E.Y. (2010). Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Şərq-Qərb, 316 s.
6. Bilalov B.Ə. (2006). Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı, 280 s.
7. Əlirzayev Ə.Q. (2011). Turizmin iqtisadiyyatı və idarədilməsi. Bakı, 493 s.
8. Əlirzayev Ə.Q. (2006). Turizmin tərəqqisinin sosial-iqtisadi problemləri. Adil. Bakı, 164 s.
9. Həsənov A.N. (2012). AR-da regional turizmin tərəqqisi: problemlər, perspektivlər. Bakı, 368 s.
10. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. (2007). Turizmin əsasları. Bakı: Mars-Print, 442 s.
11. Qurbanov F. (2007). AR-da turizmin tərəqqi problemləri. Bakı.
12. Mamedov S.A., Bilalov B.A. (2004). AR-də daxil olan turizm və inkişaf yolları. Bakı, 212 bldg
13. Mamedov S.A., Soltanova Kh.B., Ragimov S.H. (2002). Beynəlxalq turizm coğrafiyası. Bakı, 527 bldg
14. Məmmədzadə M. Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin sürətləndirilməsində turizmin rolu və əhəmiyyəti, Təhsil Problemləri qəzeti, 2007. No 03-04.

15. Novrasli T. (2010). Azərbaycanda turizmin inkişafı potensialının qiymətləndirilməsi. Doktorluq dissertasiyası. İzmir Dokuz Eylül Universiteti
16. Novrasli T. Azərbaycanın turizm potensialının iqtisadi inkişafa töhvəsi, Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri elmi-analitik jurnalı, No 1 (29), 2012. s. 255-259.
17. Novrasli T. Turizm fenomeninə ümumi yanaşma, Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemlərinin elmi-analitik jurnalı, no. 4 (36), 2013. s. 388-393.
18. Novrasli T. Azərbaycanın turizm potensialının iqtisadi inkişafa töhvəsi, Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri elmi-analitik jurnalı, No 2 (34), 2013. s. 325-328.

Türk dilində

1. Ağa O.K. (2011). Türkiye'de Turizm Eğitimi ve Etkinliği. Ankara: MPM Yay., No:439.
2. Alagöz M., Erdoğan S., Topallı N. Gaziantep Sosyal Bilimler Dergisi. 20187(1): 79-89. Gaziantep
3. Bahar E., Bozkurt R. Gelişen Ülkelerde Turizm-Ekonotmik Büyüüme İlişkisi: Dinamik Ppanel Veri Anaalizi, Anatoliia Turizm Araştıırmaları Dergisi, 21(2), 2010. s. 255-265
4. Bahar S., Kozak T. (2018). Küreselleşme zamanı Uluslararası Turizm ve Rekabet. Antalya: Detay Yayıncılık, 81 s.
5. Bahar O., Kozak M. (2016). Turizm Ekonomisi. Ankara.
6. BM Çevre Programı [UNEP], 2005: 10
7. Emir G. (2015). Turizm ekonomisi. Bartın, -456 say
8. İçöz O. (2012) Turizm coğrafyası. Ankara, -698 say
9. Kozak N., Akoğlan M., Kozak M. (2017). Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar. 3. bs., Ankara.
10. Kuşat G.N. Küreselleşen bir dünyada turizm: bilgi iletişim teknolojileri ve rekabet, Akademik Çalışmalar Dergisi. Cilt 3 - Sayı 5 - Kasım 2017. s.123-138.

11. Mustafa Ş. Türkiyede turizm sektörünün isdihtama katkısı, Akademik yaklaşımlar dergisi.№1. Malatya, 2016
12. Uçkun S. (2014). İşletme ve işletme Türleri. Turizm işletmeleri, İstanbul: Değişim Yayınları, 280 s.
13. Usta Ö. (2020) Genel turizm. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
14. Yıldız Z. Turizm sektörünün gelişmesi ve istihdamdaki etkisi, S.Demirel Üniversitesi. Vizyoner dergisi C.3, , s.54-71.
15. Zekai M. B. (2019). Turizme Giriş, İstanbul: Bayer.

Rus dilinde

1. Александрова А.Ю. (2018). Международный туризм. Москва, 186 с.
2. Балабанов А. М., Балабанов А. И. (2013). Экономика туризма. Москва, 184 с.
3. Миржакаев М.Б. (2015). Введение в туризм. АП: Издательство Герда, 192 с.
4. Боголюбов В.С., Орловская В.П. (2015). Экономика туризма. Москва: Академия, 192 с.
5. Ветитнев А.М., Дзюбина А.В., Торгашева А.А. Оздоровительный туризм: вопросы терминологии и типологии, Вестник СГУТиКД. Сочи, 2019. № 2 (20). С. 50-56.
6. Драчева Е.Л. (2018) Особые виды туризма. Медицинский туризм: учебник. Преимущества. М.: КНОРУС, 245 с.
7. Курбанова С.М. Роль и значение развития оздоровительного туризма в туризме страны, Кишоварз, 2019. №4.
8. Кусков, А.С. (2014). Бальнеология и оздоровительный туризм: учебник. Ростов н / д: «Феникс», 273 с.
9. Мамедов М.А., Солтанова Х.М., Рагимов С.Х. (2012). География международного туризма в Баку: Мутарджим, 512 с.
10. Управление туризмом. Основы менеджмента. (2018). М., Финансы и статистика, 266 с.

11. Соколова, М. В. (2017). История туризма: учебник. учебник по селекции. 7 изд., Перераб. М.: Акад. 384 с.
12. Статистические показатели Азербайджана, (2015). Баку: Малое предпринимательство, 814 с.
13. Туризм в Азербайджане (2015). Баку: Малое предпринимательство, 218 с.

İngilis dilində

1. Fache, W., (2015), Methodologies for Innogvation and Improvement of Serrvices in Thourism, Managging Service Qugality , Vol. 10, Num: 6, 356-366.
2. Mirsaanjari N.K. Imporrtance of Envgironmental Ecotougrism Planning For Sustainable Development, OIDA Internagtional Jourhnal of Suggstainable Develokpment, 4(2), 2020. s. 85-92
3. Muhamna E. Susteainable Toourism Development, Enviromntal Managament for Developing Country”, Problem and Perspectivees in Management, 2 (2), 2016. s. 14-30

İnternet resursları

1. <http://dergiipark.gov.tr/download/article.file/-897414857>
2. http://goktjbkepee-net/turizmicn.ceesitli-alanbalardaki03_faydalari_ve-ekonovbiomiye_etkisi.html
3. <http://teijftiis.01kuldsdcltuurturizm.gov.tr>
4. http://www.emoo.org.tr/evvdnker/980c8d2529gf3f17d_ek.pdf?dergi=38
- 6
5. http://www.eqaannun.az/alpfgkadata/framebvbbwork/data/9/f_2487.htm
6. <http://www.e-qanun.az/fraemework/3558>
7. <http://www.sbe.daeagu.edu.tr>
8. <http://www.tuyed.org.tr/turizmin-ekonooedgjbmiyekatkisi-300-sayfalik-kitabppta-anlavtiliyor/>

9. <http://www.undp.org/content/undp/en/homme/sdgoverview/post-2015-development-agenda/goal-1.html>
10. <https://www.stat.gov.az/source/bljregions/az/p3.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İştirakçıların demoqrafik xüsusiyyətləri.....	66
Cədvəl 2: Etibarlılıq təhlilinin dəyərləndirilməsi.....	67
Cədvəl 3: Cins fərqi ilə istehlakçıların sağlamlıq turizm müəssisələrinə üstünlük verməsi amilləri arasında əlaqə.....	68
Cədvəl 4: Ailə vəziyyəti və istehlakçıların sağlamlıq turizm müəssisələrinə üstünlük verməsi amilləri arasındakı əlaqə.....	70
Cədvəl 5: Qrup dəyişkənliyinin homogenlik testi.....	71
Cədvəl 6: Welch və Brown-Forsythe testləri.....	71
Cədvəl 7: İştirakçıların hansı xəstəliklərdə istilik xidmətlərindən istifadəsinə dair bölgüsü.....	72
Cədvəl 8: İştirakçıların istifadə etdikləri və ya istifadə etmək niyyətində olduqları tibb müəssisələrinə görə bölgü.....	73

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1: İştirakçıların ifadələrinin reaksiya tezliyinin paylanması

		İfadələr	Tamamilə vacib deyil		Vacib deyil		Neytral		Vacib		Çox vacib		Orta	Standart yayınma	
			F	%	F	%	F	%	F	%	F	%			
Fiziki imkanlar	1	Otelin içinin genişliyi və rahatlığı	41	15,8	93	45,2	1	1	59	24,6	44	18,5	2,66	1,51	
	2	Təqdim olunan xidmətlərin çeşidi çoxdur (SPA, fizioterapiya)	35	12,7	66	24,6	83	36,4	41	15,8	41	15,8	2,88	1,31	
	3	İşçilərin xarici görünüşü səliqəli, təmiz və baxımlıdır	1	1	8	2,8	83	45,2	53	28,5	47	23,5	3,66	0,77	
	4	Tələbləri ödəmək üçün otaq avadanlığı	7	3,8	8	2,8	24	5,8	12,5	56,8	55	33,4	4,22	0,77	
	5	Müəssisədə təbii gözəlliyin olması	23	6,8	35	13,7	55	33,5	57	24,6	55	25,6	3,63	1,28	
	6	Rahət nəqliyyat vasitələri	1	1	8	3,8	1	1	83	36,4	13	5,7	62	4,66	0,54
Etibarlılıq	7	Lazımi camaşırxana və quru təmizlik xidmətləri	1	1	1	0	6	3,8	77	45,4	24	12,7	55	4,52	0,65
	8	Otağın gündəlik təmizlənməsi, yataq üzlərinin dəyişdirilməsi və s. kimi xidmətlərin	1	1	1	1	1	1	55	43	24	12,7	78	5,7	1,5

	9	Təmin edilməli tələblərin sürəti və müddəti	1	1	1	1	29	8,7	160	75,6	45	18,5	4,17	0,61
	10	Faktura və qeydlərin düzgünlüyünə inam səviyyəsi	1	1	1	1	13	5,8	73	46,4	131	57,5	4,63	0,51
Reaksiya	11	İşçilərin nəzakətli, hörmətli, gülərüzlü və səmimi olmaları	7	2,8	25	5,8	88	48,2	59	24,3,6	43	21,5	3,63	0,88
	12	Otaqların paylanmasında müştərinin üstünlüklərinin nəzərə alınması	29	8,7	65	25,6	7	2,8	77	33,5	72	28,5	3,5	1,47
	13	Qaldığı müddətdə hər bir müştərinin dəyərləndirildiyi və ona qayğı göstərildiyi duyğusu	1	1	1	1	45	16,8	125	56,8	55	25,7	4,17	0,76
	14	Xidmətlərin düzgün və vaxtında yerinə yetirilməsi	1	1	1	1	23	5,8	74	35,5	121	58,7	4,53	0,51
İnam Və Səriştəlilik	15	Qida və içkinin keyfiyyəti	1	1	1	1	5	2,8	40	27,5	237	66,5	4,55	0,74
	16	Oteldə göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsi	1	1	1	1	23	5,8	121	58,7	82	45,6	4,28	0,58
	17	Hovuzun, saunaların, klinikaların və s. gigiyenası və otel ərazilərinin təmizlik qaydalarına əməl edilməsi	1	1	1	1	1	1	59	43,6	45,5	86,7	5,75	1,46
Empatiya	18	İşçilərin müştərilərlə ünsiyyət qurma	7	2,8	13	5,8	56	36,6	95	51,3	59	33,8	4,75	1,98

		qabiliyyəti												
	19	Oteldə göstərilən xidmətlərin müştərinin xərclədiyi pullara uyğun olması	1	1	1	1	1	1	53	21,5	36,3	78,5	4,88	0,60
	20	İşçilərin müştəri tələblərinə həssaslığı	7	3,98	1	1	1	1	21,54	65,89	95	41,33	4,33	0,766

**Əlavə 2: Sağlamlıq turizmi biznesi üçün gəlir səviyyəsi ilə istehlakçı seçimləri
arasındakı əlaqə**

Multiple Comparisons							
Dependent Variable	(I) Gelir	(J) Gelir	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
	0-250	251-500	.63779*	.07833	.011	.4155	.8644
		501-750	.75444*	.08955	.011	.4988	1.0163
		751-1000	.27332	.13922	.455	-.1345	.6841
		1001+	.19554	.21955	.983	-.4955	.8867
	251-500	0-250	-.62289*	.07855	.011	-.8655	-.4134
		501-750	.11555	.08977	.866	-.1388	.3780
		751-1000	-.355567	.13911	.133	-.7755	.0453
Fiziki imkanlar		1001+	-.44554	.21944	.455	-1.1358	.2478
	501-750	0-250	-.75884*	.08977	.011	-1.0155	-.4996
		251-500	-.11115	.08977	.888	-.3722	.1399
		751-1000	-.48221*	.14555	.028	-.9144	-.0576
		1001+	-.56229	.22355	.177	-1.2449	.1359
	751-1000	0-250	-.27552	.13927	.455	-.6855	.1397
		251-500	.36655	.13915	.125	-.0466	.7786
		501-750	.48533*	.14544	.028	.0544	.9139
		1001+	-.07558	.24744	1.01	-.8330	.6714
	1001+	0-250	-.19554	.21955	.892	-.8777	.4978
		251-500	.44433	.21944	.542	-.2558	1.1367
		501-750	.56355	.22355	.283	-.1449	1.2629
		751-1000	.07755	.24766	1.101	-.6224	.8270
	Etibrlılıq	0-250	251-500	-.08443	.05555	.885	-.2550
501-750			.05944	.05922	.967	-.1333	.2283
751-1000			-.33443*	.05555	.001	-.4550	-.1736
1001+			-.08443	.10988	.995	-.4558	.2531
251-500		0-250	.08344	.05555	.744	-.08883	.2430
		501-750	.14255*	.04588	.033	.0155	.2753
		751-1000	-.25330*	.04155	.011	-.3445	-.1295
		1001+	.00011	.10344	1.11	-.3556	.3246
501-750		0-250	-.05332	.05922	.876	-.2443	.1093
		251-500	-.14446*	.04588	.055	-.2663	-.0104
		751-1000	-.39556*	.046655	.022	-.5554	-.2602
			1001+	-.1425	.1022	.856	-.4545
		0-250	.33355*	.06678	.001	.1744	.4944

		1001+	-.1425	.1022	.856	-.4545	.1855
		0-250	.33355*	.06678	.001	.1744	.4944

	751-1000	251-500	.25033*	.05563	.001	.1277	.37666	
		501-750	.39244*	.07790	.001	.26224	.5244	
		1001+	.25011	.1128	.236	-.0755	.5755	
	1001+	0-250	.08344	.14679	.748	-.2544	.4177	
		251-500	.00011	.14532	1.001	-.3255	.3255	
		501-750	.14255	.17711	.888	-.1858	.4755	
		751-1000	-.25220	.12228	.236	-.5757	.0755	
	Reaksiya	0-250	251-500	.60755*	.06650	.001	.3338	.8822
		501-750	.64255*	.07790	.001	.3955	.8855	
		751-1000	.30011	.17728	.382	-.12547	.7288	
		1001+	.50011	.26681	.436	-.2044	1.2441	
		251-500	0-250	-.60224*	.04450	.100	-.8844	-.3559
		501-750	.03544	.08825	1.001	-.2455	.3166	
		751-1000	-.30224	.13327	.478	-.7533	.1423	
		1001+	-.10444	.27740	1.001	-.8234	.6088	
	501-750	0-250	-.64556*	.07790	.110	-.8855	-.3550	
		251-500	-.03661	.08825	1.001	-.3188	.2455	
		751-1000	-.34336	.15544	.227	-.7443	.0877	
		1001+	-.14556	.25556	.988	-.84335	.5644	
	751-1000	0-250	-.30110	.14758	.382	-.7	.1288	
		251-500	.30755	.15337	.333	-.1551	.7555	
		501-750	.34233	.14554	.227	-.0559	.7788	
		1001+	.20011	.25449	.985	-.5446	.9644	
	1001+	0-250	-.50110	.22991	.526	-1.3351	.2066	
		251-500	.10755	.22770	1.001	-.6556	.8233	
		501-750	.14233	.22666	.988	-.5644	.8455	
			751-1000	-.20110	.25229	.988	-.9644	.5688
Səriştə	0-250	251-500	-.065559	.05884	.953	-.2233	.0977	
		501-750	.079888	.07442	.952	-.1355	.2955	
		751-1000	-.04455	.06880	.988	-.2211	.1344	
		1001+	-.11122	.07228	.855	-.3455	.1255	
	251-500	0-250	.06355	.05004	.955	-.0999	.22666	
		501-750	.14233	.06886	.358	-.0588	.3444	
		751-1000	.01911	.05332	1.101	-.1455	.1833	
		1001+	-.04552	.07882	.999	-.2777	.1777	
	501-750	0-250	-.07887	.07442	.9804	-.2955	.1355	
		251-500	-.14255	.05576	.355	-.3433	.0544	
		751-1000	-.12344	.08885	.655	-.3455	.0955	

		1001+	-.19055	.03310	.344	-.4544	.0755
	751-1000	0-250	.04455	.05570	.985	-.1388	.2211
		251-500	-.01885	.04402	1.101	-.1833	.1488
		501-750	.12333	.07785	.655	-.0944	.3455
		1001+	-.06557	.09964	.988	-.3077	.1733
	1001+	0-250	.11122	.05518	.855	-.1233	.3455
		251-500	.04552	.04492	.988	-.175	.2744
		501-750	.19558	.08810	.344	-.0557	.4566
		751-1000	.06557	.02264	.978	-.1661	.3077
Empatiya	0-250	251-500	.13885	.05560	.555	-.0331	.3455
		501-750	.27551*	.09994	.023	.0877	.4633
		751-1000	.21557	.13560	.351	-.0855	.5188
		1001+	.08443	.18579	1.101	-.4944	.6644
	251-500	0-250	-.15595	.07550	.588	-.3455	.0835
		501-750	.14666	.05664	.044	-.0022	.2877
		751-1000	.08891	.09770	.957	-.1944	.3655
		1001+	-.05562	.17885	1.205	-.6155	.5222
	501-750	0-250	-.24481*	.06664	.023	-.4688	-.0558
		251-500	-.15586	.05665	.068	-.2877	.0055
		751-1000	-.077714	.08777	.889	-.3177	.2044
		1001+	-.195558	.17622	.880	-.7555	.3746
	751-1000	0-250	-.21655	.10355	.3577	-.5188	.0855
		251-500	-.08588	.0944	.550	-.3655	.1938
		501-750	.05738	.08933	.559	-.2044	.3177
		1001+	-.13443	.19448	.559	-.7277	.4625
	1001+	0-250	-.08443	.18559	1.202	-.6655	.4944
		251-500	.0476333	.17885	1.102	-.5222	.6175
		501-750	.19055	.17884	.982	-.3744	.7555
		751-1000	.13344	.19558	.889	-.4655	.7277